

Кармелюк: гнів і гордість України

Богдан Сушинський

ЧАСТИНА ПЕРША
У ВИРІ ІСТОРІЇ

*Кармелюк – це одвічна легенда
про лицаря-заступника, але
витворена не фантазією народу,
а жорстокою дійсністю народного
буття; і все в цій легенді вічне
і віще, все возведено в абсолют
романтизованої святості.
Богдан Сушинський.*

1

Кармелюк... Це ім'я назавжди залишиться в історії і в душі українського народу, як символ його бунтарського духу, як заклик до соціальної справедливості і національної гордості, як ореол незламності істинного борця за народне щастя. Ось чому на скрижалях історичної правди воно незмінно сприймалось і буде сприйматися в ряду імен таких народних героїв, як Северин Наливайко, Лук'ян Кобилиця, Олекса Довбуш, Максим Залізняк, Іван Сірко, Іван Гонта...

Але навіть серед цієї когорти важко виділити народного ватажка, який пройшов би таким немисливо тяжким, таким справді трагічним і, водночас, істинно лицарським шляхом до своєї повстанської правди, своєї всенародної слави, до тернового вінця вождя селянського повстання, яким пройшов Устим Кармелюк.

Спалахнувши в 1813 році на Поділлі, антикріпосницький народно-визвольний рух під проводом Кармелюка (справжнє ім'я – Севастіан Карманюк) незабаром перекинувся на Київську, Волинську та інші губернії, охопивши таким чином територію, що дорівнює сучасній Великобританії.

Цей могутній кармелюківський рух, в якому взяли участь не тільки українська, але й російська, польська та єврейська біднота, і навіть так звана польська "загонова" шляхта, котра в такий спосіб боролася проти Російської імперії за незалежність Польщі, тривав майже двадцять три роки, заповонивши своїм виром близько двадцяти тисяч повстанців і залишившись в історії українського народу однією з найяскравіших сторінок його боротьби проти ненависного волелюбному козацькому духові, але силою нав'язаного Україні, кріпацтва; проти сваволі розбещеного панства.

Так вже склалася доля Кармелюка, що творенням його життєпису займалися не історики та фольклористи, а судові писарі. І хоча від слів моїх може повіяти творчим цинізмом, або й жорстокістю, проте один із парадоксів історії саме в тому й полягає,

що дослідники, які займаються повстанням Кармелюка, — а їх, на жаль, не так вже й багато, — повинні бути вдячними і цим писарям, і поліцейським вивідникам: адже, саме завдяки їх старанням, маємо тепер багатющий документальний матеріал, над яким ще працювати й працювати.

У тепер уже далекому 1948 році наші архівісти зробили святу справу. Вони, під упорядкуванням Є. Черкаської та І. Єрофеева, видали - без будь-якого аналізу чи історичних коментарів — збірник судових документів, які стосуються Кармелюка та його повстання, і зберігалися на той час у Центральному Державному Історичному архіві України (УРСР). Таким чином вони - в, усьому світі усталений тепер, спосіб — відкрили дослідникам життя і боротьби Кармелюка доступ до тих першоджерел, які дозволяють осмислювати і вчинки цього бунтаря, й обставини, котрі змусили його вдатися до збройного спротиву імперсько-кріпацькій системі, що панувала в ті часи в Україні.

Досить сказати, що в архівах республіки зберігається дев'ять солідних за обсягом томів судових документів, загальний обсяг яких сягає п'яти тисяч аркушів, і які безпосередньо стосуються Кармелюка та його сподвижників. Зокрема, це:

"Дело Литинского уездного суда. Об Устиме Карманюке (в багатьох документах Кармелюк записаний як Карманюк. — Б.С.), обвиняемом в трехкратном побеге из каторжной работы" — з фонду Літинського повітового суду;

"Дело о преступнике Устиме Карманюке, который участвовал в ограблении людей в Литинской повете". - з фонду Подільського головного суду, справа №17, за 1822-1829 роки;

"Дело о преступнике Карманюке с июня 1834 года" — з фонду Подільської карної палати;

"Дело об отыскании преступника Устима Карманюка" — з фонду канцелярії київського губернатора;

"Дело Литинского земского суда про Устима Карманюка" - з фонду Подільської карної палати;

" Дело о бежавшем с каторжной работы разбойнике Василии Михайловиче Гавриленко (он же и Карманюк), и прочих сотоварищах его, за чинимые грабительства" — з фонду Подільського головного суду;

" Дело по ограблению Поплинской" —з фонду Подільської карної палати; та інші.

Не вдалося архівістам відшукати лише "справу", яка стосувалася нападу групи Кармелюка на відставного гвардійського підполковника-гренадера, колишнього офіцера Литовського корпусу Гілярія Дембицького. А шкода, адже свого часу цей напад, про який ітиметься далі, виявився настільки резонансним, що після нього було створено спеціальну урядову Галузинецьку комісію, котра займалася проблемами "умиротворення" повсталого українського селянства. Так ось, ця "справа", яка налічувала близько 2500 аркушів, кудись зникла.

Як припускають упорядники збірника, "справу", з якихось причин, могли знищити під час Другої світової війни, оскільки матеріали її, як і чимало інших документів,

виявилася на окупованій німцями території. Не виключено також, що, з волі когось із українських або польських емігрантів, згадані папери опинилися за кордонами України. Знати б тільки, де саме...

Втім, до збірника "Устим Кармалюк" усе ж таки потрапили окремі документи "справи Дембицького", котрі виявилися в інших "справах". Хоча й не дуже розлого, але, так чи інакше, вони розкривають суть цієї гучної акції селянських бунтівників.

Попри всі несподіванки, хитрощі і зумисні неточності, що природно таяться у свідченнях підсудного, який, кажучи мовою сучасної юриспруденції, жодного наміру співпрацювати зі слідством не мав; дані цієї та інших "справ" дозволяють більш-менш ґрунтовно вивчити суть і особливості досліджуваного нами повстанського руху; дарують чимало інформації для роздумів про постать Кармелюка, його місце в історії народу, вплив на формування національної самосвідомості українців.

Так от, за вироками різних судових інстанцій, Кармелюка тричі карали шпіврутенами і тричі батогами; двічі таврували і тричі засилали до Сибіру на каторжні роботи. Проте він щоразу втікав звідти, повертаючись на рідне Поділля, щоб знову і знову продовжувати боротьбу.

У вступній аналітичній статті " Устим Кармалюк", якою відкривається згаданий збірник документів, стислий виклад юнацького життєпису майбутнього повстанського ватажка виглядає таким чином:

"Устим Кармалюк народився 27 лютого 1787 року в селі Головчинцях, Літинського повіту, Подільської губернії, в сім'ї селянина, що був кріпаком польського поміщика Пігловського. Його дитинство та юнацтво пройшло в злиднях, у кріпацькій праці на поміщика.

В 1806 році Кармалюк одружився з селянкою-кріпачкою з того самого села. Однак недовго йому довелося жити з молодою дружиною та дітьми. В 1812 році поміщик Пігловський, за якусь невідому провину, віддав його в солдати, і він був залічений у 4-й уланський полк в місті Кам'янці-Подільському. Тодішнє солдатське життя в деяких відношеннях було ще гіршим за життя кріпака... Надзвичайно палкий і енергійний з натури, Устим Кармалюк не міг миритися зі становищем, в якому опинився. Він став на шлях помсти поміщикам за себе і за знедолену селянську масу.

В 1812 році почалася епопея боротьби Кармелюка проти соціального гніту, проти кріпосництва, в якій взяли участь сотні і тисячі поневолених подільськими поміщиками та шляхтою селян. Одночасно з селянством, в русі, на всіх етапах його розвитку, брали участь втікачі з миколаївської армії, в минулому кріпаки".

2

Тут слід дещо уточнити. На жаль, за існуючими документами, неможливо з точністю датувати ні зарахування Кармелюка до особового складу полку, ані втечу з нього. Але зрозуміло, що прослужив він усього кілька місяців, і в тому ж таки "призовному" 1812 році дезертирував. Можливо, того ж року Кармелюк і здійснював напади на когось із поміщиків, однаке документально це не засвідчено, тому що сам він під час слідства і суду, який відбувся в липні 1814 року, у цих нападах та грабунках не

зізнавався.

Тобто, можна погодитися, що сам Кармелюк як дезертир почав виявляти акти непокори ще в рік утечі з частини, проте підстав для того, щоб називати 1812-й — роком початку повстання, — нема. Тому офіційно визнається, що кармелюківський рух почав зароджуватися в 1813 році.

Цікаво, що, згадуючи про 1812 рік, як про рік рекрутування Кармелюка до війська та рік його дезертирства, а відтак — намагаючись збагнути причину його втечі, ніхто з дослідників чомусь не завважує, що Кармелюка було рекрутовано саме в той рік, коли на Російську імперію, до складу якої входила тоді значна частина України, напала 610-тисячна армія Наполеона Бонапарта.

В червні французи форсували кордонний Німан, а 7 серпня (за старим стилем) відбулася Бородинська битва, після якої бонапартистам дозволено було увійти до покинутої жителями, холодної і голодної, з усіх боків палаючої Москви. І чи варто нагадувати, що в жовтні французам довелося ганебно втікати з давньої столиці Росії, а в січні 1813 року вже розпочався відомий "Закордонний похід Російської армії", в ході якого російське військо виявилось під стінами Парижа.

Військові план Бонапарта склалися так чином, що українських земель похід його війська по суті не торкнувся, та це не дає підстави дослідникам кармелюківського руху замовчувати події, котрі російська історіографія традиційно іменує "Вітчизняною війною 1812 року". З одного боку, Устим Кармелюк, Данило Хрін та інші українці, які полишали ряди російської армії, могли, в такий спосіб, демонструвати небажання захищати Російську імперію, з її кріпосницьким та садистсько-поміщицьким ладом. А відомо, що саме для участі в боях з французами в цей час на фронт перекинули 6-й Полтавський козацький полк під командуванням полковника Миколи Свічка (чи Свічки), який брав участь у битві під Малоюрославцем.

Крім того, відомо, що 3-й і 9-й Полтавські козацькі полки увійшли до так званого "летучого корпусу", тобто корпусу що рейдував тилами ворога, генерала Ожаровського; а 1-й Бузький козацький полк (сформований з козаків, набраних з-понад близького до Головчинець Південного Бугу), та ескадрон охтирських гусар — становили основу партизанського загону Дениса Давидова. Діяв також полк чернігівського ополчення. А як не згадати про те, що формуванням 5-го Полтавського козацького полку займався особисто письменник Іван Котляревський?

Саме тому, що події, пов'язані з Кармелюком, розгорталися під час війни, в судових документах особливо наголошується на тому, що цей рекрут участі в ній не брав: "Устин, Якимов сын, Карманюк, имевший от роду 28 лет (насправді на той час, запис було зроблено 1818 року, йому минав 31 рік!), неграмотен, неженат, уроженец Подольской губернии, Литинского повета, с. Головчинец, из помещичьих крестьян, в службе состоит с 1812 года рекрутом, в походах и в делах против неприятеля не находился..."

Між іншим, Кармелюку ще й дуже пощастило, що його не судили за законами воєнного часу, оскільки майже в усіх країнах світу за дезертирство з армії під час війни

карали, і карають, на смерть, незалежно від інших злочинів, які були вчинені цим дезертиром.

Деякими виданнями гуляє така собі "публіцистична качка" щодо того, що в 1812 році Кармелюка не повинні були рекрутувати, оскільки, мовляв, на Поділлі була виявлена чума; тому-то набирати з цієї території рекрутів заборонили. Офіційно заявляю: це примітивна вигадка. По-перше, в жодних судових чи слідчих документах цей факт не підтверджується, і навіть опосередковано не простежується. А мав би. По-друге, ось переді мною збірник документів "Український народ у Вітчизняній війні 1812 року". Так от, у розділі "Організація Українського козачого війська (Київські та Подільські козачі полки)" одним із перших документів постає 7 червня 1812 року датоване "Попереднє розпорядження про утворення Українського козачого війська, стверджене Олександром I у Вільно". У ньому читаємо:

"Войско сие предполагается образовать на Украине, из людей, к казачьей службе способных и издавна навыком и охотою к ней известных... Уезды, составлявшие бывшую польскую Украину, а именно: Киевской губернии все 12, да сопредельной ей Каменец-Подольской 4, то есть Винницкий, Брацлавский, Гайсинский и Балтский (уезды) обязываются каждый из помещичьих и других состояний людей собрать по два эскадрона, или по триста казаков, в приличной одежде и на лошадях со сбруей. Люди могут быть назначаемы в казаки, невзирая ни на лета, ни на рост, ниже на маловажные телесные недостатки, но с единственным соблюдением сил и способностей к службе сего рода..."

Зрозуміло, що якби на Поділлі в цей час лютували чума чи холера, ні про подібне розпорядження імператора, ні про такий масовий призов до війська, не йшлося б. Навпаки, пересування в межах Поділля, не кажучи вже про виїзд його жителів за межі регіону, був би максимально обмежений.

Принагідно звертаю увагу на ще один момент. Пригадайте, з яким завзяттям російські націонал-шовіністи істерично доводять у пресі та під час своїх антиукраїнських акцій на території України, з гаслами типу: "Одесса - русский город", або "Донбасс - это Россия", що раніше ніде й ніколи терміни "Україна", "український" не вживалися, вживався тільки термін "Малоросія" та похідні від нього. Так ось, збірник документів, які стосуються війни 1812 року, дає нам десятки прикладів того, що ці терміни вживалися на найвищому державно-імперському рівні.

Що ж до дій Кармелюка, то, якби в нього вистачило мудрості і таланту підняти справжнє, повноцінне повстання українського народу, залучаючи його до боротьби за національну незалежність, то слід було б визнати, що час обрано досить вдало. Проте відомо, що до рівня такої боротьби він не піднявся, та й навряд чи - в силу своєї політичної та військової невідповідності — здатний був піднятися.

Однак повернімося до судових реалій у справі Кармелюка. Як з'ясувалося під час слідства, 24 березня цього року група дезертирів на чолі з Кармелюком напала на заможного селянина з села Дубового Федора Шевчука. Зрештою, цей рейд новоявлених опришків (по деяких джерелах їх називали саме так, "опришками", за аналогією з

повстанцями, котрі діяли в Карпатах; або "гайдуками" — за аналогією з повстанцями, що базувалися в Бессарабії), міг би залишитися непоміченим, оскільки до якихось трагічних наслідків не призвів.

Інша річ — напад на хутір сільського багатія з того ж села Дубового Івана Сала, що стався 30 березня 1813 року. В данному випадку бунтівники не лише пограбували господаря, але й, після жорстоких катувань, живцем, — обливши горілкою та насипавши жарин у халяви чобіт, — спалили його прямо в хаті.

* * *

...Так, згоден, навіть сам цей факт жорстокої розправи над заможним селянином Іваном Салом здатен не лише викликати відразу до Каремлюка як народного героя, але й поставити під сумнів мету очолюваного ним повстання, методи його протесту, його боротьби. З одного боку, це так. І знайшлося чимало зарубіжних і вітчизняних дослідників, які тільки до такого висновку й доходять.

Звернімося хоча б до одного з перших дослідників діяльності Кармелюка польського історика і публіциста подільського походження, медика за фахом, Йосипа (Юзефа, Антонія) Ролле, який здебільшого виступав під псевдонімом "d-r Antoni J", а переважну частину свого життя провів у Кам'янці-Подільському. В своєму есе "Опришок (Кармелюк)", яке в 1879 році, польською мовою, побачило світ у збірнику оповідок та нарисів Й. Ролле "Легенди з минулого", він так просто й оголосив: "Кармелюк - це лише дикий розбійник, злодій, бандит, втілення бурхливої сили, котра знущується над суспільним порядком".

Завершуючи свою оповідь про діяльність Кармелюка, Ролле констатує: "З усіма можливими подробицями, без будь-якого упередження, описали ми життя подільського розбійника, зіткане зі злочинів і злодійств. Якби можна було підрахувати вибуття людей з Поділля, внаслідок розбоїв Кармелюка, ми дійшли б до дуже сумного висновку: ми переконалися б, що, з його милості, понад двадцять тисяч осіб були вислані, або ж утекли з краю. Матеріальні втрати краю значними не були, та все ж досягають кількох десятків тисяч карбованців... І весь їх тягар ліг на плечі бідного селянського товариства, тому що привілейовані прошарки суспільства зазнали відносно невеликих збитків"

Втім, навіть Йосип Ролле визнавав, що кармелюківський рух зароджувався цілком природно, як реакція на поміщицьке гноблення. Отож "пригнічене селянство почало збиратися навколо розбійника, даючи йому пристановище, підказуючи, де з вигодою можна здійснити грабунок".

Ставлення до самого Ролле в різні часи і в різних українських дослідників теж було неоднозначним; воно коливалося від захоплення — до цілковитого несприйняття і національно-патротичного осуду. Скажімо, письменник Михайло Старицький не лише захоплювався розмаїттям зібраного Ролле матеріалу, оскільки, живучи в Кам'янці-Подільському, той мав змогу і бажання працювати в місцевому губернському архіві, але й скористався відомостями з його есе, коли працював над романом із симптоматичною назвою "Розбійник Кармелюк".

Про ставлення вітчизняної критики до самого роману Старицького ще йтиметься, а тим часом скажу, що однокурсник Ролле по медичному факультет Київського університету (закінчили його в 1855 році) відомий історик Володимир Антонович на все читаюче українське поспільство заявив: "Письменник, який ховається під псевдонімом "доктора Антонія Ю", належить до числа самих плідних і талановитих польських історичних письменників нашого часу". І сперечатися з цим визначенням важко, тому що Йосип Ролле має свої чітко визначені та визнані заслуги і перед польською, і перед українською документалістикою.

Та, водночас, іще 1872 року вийшла друком розвідка подільського етнографа та церковного діяча М. Симашкевича "Римське католицтво і його ієрархія на Поділлі", в якій дослідник констатує, що Кармелюка слід сприймати, як захисника українського селянства, месника за кривди, завдані йому шляхтичами, тобто як народного героя.

Одначе повернімося до витоків кармелюківського руху. Згоден, напади на сільських заможників, таких як Федір Шевчук, Іван Сало, Лесько Базилицький, у гуманістичному сприйнятті законслухняних громадян і в ті, і наші часи, честі Кармелюкові не додавали. Але давайте звернемося до прикладів цивілізаційного становлення вселюдського суспільства загалом, і європейського, зокрема... І що ж ми бачимо?

Хіба не з нападів, розправ, грабунків та нищення майна багатіїв розпочиналася боротьба Робін Гуда, з яким нерозривно порівнювали Кармелюка українські та закордонні дослідники? А з чого розпочиналися бунти, які з часом перетворювалися на велелюдні повстання і навіть на громадянські війни, під проводом уже згадуваних і не згадуваних Северина Наливайка, Олекси Довбуша, Івана Гонти, Омеляна Пугачова, Степана Разіна, Лук'яна Кобилиці, Яна Гуса та багатьох-багатьох інших народних месників?

Свідчачи 25 червня 1827 року в Літинському нижньому земському суді, селяни підтверджували слова Кармелюка, що все відібране від панів майно і всі кошти він віддавав нужденним; у протоколі так і записано: "а имел семь рублей серебром, то и те отдал какому-то повстреченному им бедному человеку"

І можна погодитися з авторами вступної статті до збірника документів "Устим Кармалюк", які говорять: " Не обмежуючись боротьбою проти поміщиків, Кармалюк часто нищив і майно сільських багатіїв, які також наживалися від експлуатації сільської та лихварства. Одним із таких нападів був напад Кармалюка в 1813 році на господарство сільського багатія Івана Сала в селі Дубовій.

Під час цього нападу було знищене все його господарство в кілька тисяч карбованців. Сотні кріпаків-селян і втікачів з царської армії, що брали участь в русі Кармалюка, як і сам їх ватажок, були міцно зв'язані з усім кріпацьким населенням Поділля, знаходили підтримку у нього в боротьбі проти поміщиків і шляхти. Самі урядові джерела визнають міцний, органічний зв'язок руху з усією селянською масою"

Так, після знайомства з подібними судовими документами наша уява неминуче вимальовує непривабливі, подеколи криваві сцени соціального протистояння, та... Подобається нам це чи ні, але, на превеликий жаль, бунти, повстання і війни виявилися невід'ємними елементами, рисами та атрибутами розвитку людської цивілізації, і нічого

вдіяти з цим поки що не можна. Відтак, на загальному цивілізаційному тлі, жорстокі бунтарські діяння Кармелюка, хоча і не мають рафіновано гуманістичного виправдання, проте жодного винятку не становлять.

3

Покарання, яке призначили того разу дезертирові Кармелюку, – побиття шпіцрутенем під час проведення через стрій у п'ятьсот солдатів, — виявилось суто солдатським. Витримавши його разом зі своїм спільником-утікачем Данилом Хроном, він знову був зарахований у полк, а згодом, у складі команди зі ста одинадцяти рекрутів, у серпні 1814 року, направлений до Криму, для подальшого проходження служби. Між іншим, відомо, що з Кармелюком рекрута Хрона поєднувала не лише військова служба, він ще й був свояком Устима, тобто родичем по лінії його дружини. Відтак, їх спільну діяльність освячували й родинні зв'язки, які дозволяли більше довіряти один одному.

Й ось тут саме час зупинитися, щоб, хоча б у загальних рисах, з'ясувати, що ж становила собою російська армія часів імператора Миколи I. Аби скласти уявлення про неї, упорядники збірника документів вдалися до цитування уже не раз цитованого різними авторами мемуариста М. Імеретинського, який, пройшовши жорстоку школу цієї армійщини, писав: "Служба рядового была 25-летняя. Стало быть, четверть века проходили солдаты ту жестокою фрунтовую школу (тобто школу муштри. – Б.С.), какою, при всей доброй воле, едва ли могу верно описать с натуры. На рядовых выезжало всякое самолюбие, всякая фантазия, вечный каприз. Солдаты были вечные труженики, и когда они, разбитые, устаревшие, почти увечные, возвращались на родину, то не находили ни семьи, давно вымершей, или выселенной; ни дома, ни куска земли, словом попадали в отчаянное положение"

І це написано колишнім офіцером елітного Преображенського полку, почесним командиром якого, в чині полковника, вважався сам імператор, і до якого був приписаний дехто з царевичів. Природно, виникає питання: які ж спогади мав би залишати рядовий, або навіть чесний офіцер, який відбував службу у віддалених гарнізонах, у яких самодурство та "всякое самолюбие" командирів завжди зашкалювало?

Цілком конкретну уяву про це дістаємо, знайомлячись зі свідченням одного з митців, якому впродовж десяти років випало пройти через "миколаївську солдатчину", — Тараса Шевченка. Згадаймо, як він кров'ю співчутливого серця свого писав:

"Солдаты самое бедное, самое жалкое сословие в нашем православном отечестве. У них отнято все, чем только жизнь красна: — семейство, родина, свобода, — одним словом, все... Если бы я был изверг, кровопийца, то и тогда бы для меня удачнее казни нельзя было бы придумать, как сослав меня в Отдельный Оренбургский корпус солдатом. Вот где причина моих невыразимых страданий"

Тож чи варто дивуватися, що наміру такого – продовжувати армійську службу, чи в Криму, чи де б то не було, рядовий Кармелюк не мав, і вже за кілька кілометрів від кам'янецької фортеці, під час першого ж пішого переходу, він, зі своїм однопіддуром

Хроном, знову дезертирував. Як засвідчують судові документи, в подальшому Устим діяв уже разом із Хроном та Удодовим, такими ж утікачами з війська, як і він сам. Тобто вже на самому початку повстанського руху витворилася група колишніх військових царської армії, які вирішили стати на шлях помсти, шлях боротьби проти соціального гніту.

І перше, до чого вони вдалися, то це спалили винокурню поміщика Пігловського, з волі якого Кармелюка було віддано в солдати. Втім, у датуванні цього нападу виникає плутанина. В одному й тому ж документі (стор. 31) читаємо, що, після втечі з солдатської команди в серпні 1814 року "спалив у Головчинцях він, Хрон, з Карманюком і Удодовим винокурню " по злобі Карманюка на поміщика Пігловського". А вже на наступній сторінці дізнаємося, нібито "володар поселення Пігловський свідчив, що в 1813 році, червня 30, спалена в селі його Головчинцях винокурня біглими рекрутами Устимом Карманюком і Данилом Хроном, обійшлася йому, Пігловському, в тисячу польських злотих".

Припустити, що відбулося два спалення винокурні, в 1813 і в 1814 роках, — важко, навряд чи поміщик встиг би відбудувати її; та й під час свідчення факт подвійного спалення було б зафіксовано. Відтак доводиться припускати, що напад цей все ж таки відбувся в червні 1813 року, зрештою, господареві винокурні краще це знати, ніж писареві, який складав того документа; і шкода, що упорядники не помітили його помилки та не роз'яснили її суті у відповідній виносці.

Втім, у кінці збірника вони подають розділ, який називається "Найважливіші дати життя і діяльності Кармалюка". З переліку подій, який там подається, випливає, що вперше Кармелюка – за що саме, точно не відомо, — було заарештовано ще 1811 року, прямо в економії Пігловського. Схопив його нібито сам Пігловський зі своїми людьми і віддав у солдати. Проте Кармалюк утік з-під Кам'янця-Подільського, де квартирував його полк.

На жаль, жодних документів, які прояснювали б ситуацію з першим арештом, у збірнику нема. Як нема і документів, завдяки яким можна було б відстежити діяльність Кармелюка в проміжку між його втечею з полку, і 24 березня 1813 року; відтак, слід гадати, що їх просто не існує в природі.

А ось у березні ми, як уже мовилося, маємо два задокументовані напади групи Кармелюка на сільських багатіїв, які відбувалися в селі Дубовому — тобто Федора Шевчука та Івана Сала, а в червні ця ж група спалила гуральню Пігловського. З приводу того, де перебував Кармелюк і чим займався з червня 1813 року і до наступної весни, можемо лише фантазувати. Зате достеменно відомо, що навесні його вистежили та схопили прямо в лісі, і, як дезертира, повернули до Кам'янця-Подільського.

Дещо докладніше про ці події дізнаємося з "Сентенції справи Кармалюка в комісії військового суду при Кам'янець-Подільському ордонанс-гаузі (щось подібне до гарнізонного штабу, при якому діяла й гауптвахта), складеної аудитором цього ордонанс-гауза Становим. Посилаючись на свідчення спільника Кармелюка, 26-літнього Данила Хрона, аудитор повідомляє:

"... Хрон, по наказании, отправлен был с командою, учинил при переходе первого тракта ночью, из неизвестной ему деревни, второй побег с Устином Карманюком... Когда же, сделав во второй раз побег, то он, Хрон, и в селе Дубовой (зауважу, що йдеться про рідне село Хрона - Б.С.) вовсе не был, а находился недель не более шести в лесах Литинского повета с товарищем своим Устином Карманюком; пропитание себе имели выпрашиванием у едущих по дороге милостыни, а иногда, случалось, у пастухов. А напоследок, в лесу, были обое пойманы и представлены в Литинский нижний земский суд, где содержались более полугода в тюрьме под караулом, а потом препровождены в Каменец для осуждения за побег"

Як ми вже знаємо, того разу вирок був відносно "м'яким": під шпіцрутенами — крізь солдатський стрій, і на службу до Криму. От тільки не встигли команду майбутніх "кримчан" вивести за межі міста, як поблизу села Панівців Кармелюк полишає це шановне товариство і втікає до найближчого лісу.

Відтоді, тобто від 13 серпня 1814 року, й аж до початку 1817 року, документально відомо тільки про одну значну акцію Кармеля - напад на шляхтича Сакульського з села Курилівців. Всі інші дії його групи вбираються у судово-документальне поняття — "напади на поміщицькі маєтки". Природно, що під час слідства та в суді Кармелюк зізнавався лише в тих нападах, відмовлятися від участі в яких не було сенсу; цим і пояснюється той факт, що задокументованими залишилося не так вже й багато акцій.

Після арешту, який стався 11 січня 1817 року, слідство у справі Кармелюка та його людей тривало понад півтора року, і лише в вересні 1818-го суд при Кам'янець-Подільському ордонанс-гаузі засудив його до смертної кари.

" Как они, подсудимые рекруты Хрон и Карманюк, — мовиться у "Сентенції", тобто у витягові з судової "справи", — сделал первоначально смертоубийство крестьянину Ивану Сале и разные грабительства до состояния всемилостивейшего манифеста, состоявшего в 30 день августа 1814 года, подверглись бы только к отсылке, без наказания, в крепостную работу; но уже сделали нападение и грабительства по впоследствии всемилостивейшего манифеста, за что, по силе закона... имеют быть они, рекруты Хрон и Карманюк, казнены смертью.

Впрочем, все сие постановление комиссии военного суда, не приводя в надлежащее исполнение, а предает на благорассмотрение и конфирмацию власти высшей воли. Подсудимые же Хрон и Карманюк содержатся под караулом при Камене-Подольском ордонанс-гаузе"

Не існує жодних документованих свідчень того, що Кармелюк особисто звертався до вищої влади з проханням про помилування. Однак достеменно відомо, що подільський військовий губернатор Бахметєв милостиво замінив смертну кару для Кармелюка та його спільника — на 25 ударів батою та заслання на каторгу до Іркутська; про що згодом, напевне, не раз жалкував.

Що ж до самої "сибірської каторжанської епопеї" Кармелюка, кожен "сюжет", кожен розділ якої може становити значний інтерес не лише для істориків, але й для романістів, — то до неї ми ще повернемося.

Аналізуючи факти, які зринають
з архівних даних та всіляких "карних справ",
неважко з'ясувати, що в основі ідеології,
в основі рушійної сили повстання Кармелюка
лежали глибинні процеси соціального розколу
тогочасного українського суспільства;
нездатність ні пануючого класу відмовитися
від ним же нав'язаного кріпосницького садизму,
ні державної системи імперії – приборкати
цей садизм...

Богдан Сушинський

Про популярність Кармелюка серед народу та занепокоєність, яку викликало це повстання у російського самодержавства, свідчить вже хоча б той факт, що цар Микола I та сенат не раз вдавалися до перегляду судових справ кармелюківців, а для боротьби з повстанням у листопаді 1833 року навіть було створено спеціальну державну Галузинецьку — за назвою села Галузинці, нині Деражнянського району на Хмельниччині, в якій вона засідала, – комісію.

У розділі "Найважливіші дати життя і діяльності Кармалюка" про існування цієї комісії мовиться: "1833, кінець листопада – до кінця 1839 року. Діяльність спеціальної комісії – "Галузинецької", на чолі з чиновником особливих доручень Візерським, для боротьби з загонами Кармелюка"

Про діяльність самої комісії відомо не так вже й багато. Проте неважко припустити, що саме вона покликана була не лише розслідувати кожен напад, здійснений кармелюківцями на Поділлі, розглядаючи при цьому можливість відшкодування державою збитків пограбованим поміщикам, але й координувала діяльність поліції, жандармерії та добровільних загонів місцевої шляхти з придушення повстання. Про це, зокрема, свідчить констатація того, що 18 серпня 1835 року "Галузинецька комісія натрапила на слід Кармалюка в селі Радовці"

Збереглося також повідомлення (від 9 грудня 1833 року) самого керівника комісії Візерського ушицькому (міста Ушиці) земському ісправникові, тобто начальникові поліції:

"Известный преступник Карманюк, по рассеянии прибранной им шайки, отлучился во вверенный вам уезд, где должен находится у своих родственников, коих имеет в местечке Калюсе, у мещанина, литинского шляхтича Шкварского, который в недавнем времени, неизвестно по какой надобности, приезжал в с. Головчинцы, отколь преступник Карманюк родом. Принять меры к поимке столь зловерного из действий с ними известного преступника... обыскания нечаянным образом дом Шкварского"

Як бачимо, члени комісії користувалися послугами цілої зграї донощиків та вивідувачів. Ну а в виносці до цього повідомлення упорядники збірника роз'яснюють, що йдеться про поїздку до Головчинць шляхтича Шкварського (за іншими даними —

Сіварського), який справді жив у Калюсі і був одружений з Устимовою сестрою Оксаною. Ця обставина й змусила поліцію організувати стеження за неблагонадійним шляхтичем, що мав необережність породичатися з ватагом повстанців.

Неминуче виникає питання: чому штаб-квартиру такої поважної, на державному рівні створеної, комісії було засновано в селі Галузинцях? Офіційного роз'яснення цього факту не існує, проте неважко припустити, що безпосереднім приводом і для створення самої комісії, і за найменуванням її за назвою села, послужив уже згадуваний напад Кармелюка на відставного військового підполковника Гілярія Дембіцького, який стався в галузинецькій корчмі "Вигода", і викликав широкий резонанс серед подільського шляхетства. Причому зверніть увагу на такий збіг обставин: напад на корчму стався 1 листопада 1633 року; через п'ять діб поліція допитала низку свідків цієї акції повстанців, а вже наприкінці того ж місяця розпочала свою діяльність Галузинецька комісія.

Природно, що після цього нападу Дембіцький звернувся з заявою до Летичівського нижнього земського суду, в якій відставний підполковник гренадерського Аракчеївського полку скаржився:

" Сего месяца 1-го числа, проезжая в Летичевском уезде через деревню Галузинцы, остановился в сей деревне на ночлег в корчме "Выгода", где сего ж числа пополудни, после десяти часов, напали на меня разбойники, от которых, после долгого сопротивления, видя неравные силы, я с женою и грудным ребенком чрез окошко бокового чулана бежали, а малолетних два сына вынуждены были оставить. Но всемогущему провидению угодно было спасти невинных, надъехавшие подводы заставили злых бежать, и так мои дети спасены.

При обороне я от разбойников в пяти местах пикою ранен, а взамен первому, на меня бросившемуся, я саблею дал удар через правое плечо, от которого, предполагаю, должно, ежели на теле нет знака, то одежда, верно, изрублена, и сверх того на пиках от сабельных ударов должны быть зарубины.

В лицо я ни одного признать не могу, а только приметить мог, что один, который хозяйничал, был росту большого; три, которые были противу меня, росту среднего, а прочих, бывших при дворе, я только и приметил, что от помянутого большого разбойника чрез двери вещи получали..."

Відомо, що до гренадерських полків зараховували чоловіків високого зросту і фізично сильних, витривалих, що й було засвідчено опором, якого вчинив відставний підполковник-гренадер, і внаслідок якого один із повстанців від отриманої рани помер. До речі, в даному випадку маємо один із небагатьох описів збройного протистояння діям повстанців, і вже цим заява підполковника дуже цікава.

* * *

Серед завдань Галузинецької комісії було й таке — з'ясовувати причини заворушень, які охопили Літинський, Летичівський та Ольгопільський повіти Подільської губернії, та координувати діяльності місцевої влади щодо умиротворення населення.

В історичній довідці, якою відкривається збірник судових документів про діяльність Устима, з цього приводу мовиться:

" Для боротьби проти Кармалюка було створено спеціальний орган – Галузинецьку комісію на чолі з чиновником з особливих доручень Візерським, яка розслідувала справи учасників руху в центрі району його розвитку, і після вбивства Кармалюка не припиняла своєї діяльності аж до "повного заспокоєння" селянства. Ще довгий час після смерті Кармалюка (аж до 1840 року) подільські поміщики зверталися до уряду з проханням про допомогу проти селянських виступів, про те, щоб стягти з селян вартість свого майна, знищеного Кармалюком"

Усе було в діях цієї комісії, все знаходимо в її матеріалах, крім одного — прагнення збагнути національні та соціальні причини такого запеклого спротиву українського народу постулатам і практиці кріпосницького права, великодержавній імперській політиці ігнорування національних інтересів і традицій, соціальному й одверто колоніальному гніту.

Так, справді, вже й після загибелі Кармелюка, згадана комісія, уряд і жандарми ще впродовж п'яти років займалися приборканням селянства, намагаючись не тільки придушити сам бунтарський рух, але й остаточно дискредитувати повстанців, зводячи їх в очах імперської Росії до дії великої зграї грабіжників та всіляких закорупціонерів. При цьому і Галузинецька комісія, й імперська преса та імперські суди, як і громадська думка дворянських кіл, злочинно нехтували реальними причинами, котрі призвели до масового соціального бунту.

Намагаючись узагальнити архівні дані з цього приводу та сформулювати визначення соціальної проблеми, яка призвела до повстання Кармелюка, автори вже цитованої мною довідки зазначають: "Феодальна експлуатація селянства і знущання з нього польських поміщиків XIX століття підтримувалися царським урядовим апаратом, що складався з російських і українських поміщиків, а також частково поповнювався польськими поміщиками та шляхтою.

В своєму наступі на селянство, польське поміщицтво спиралося таким чином на царський державний апарат. Через це покріпачене селянство не мало до кого звертатися зі своїми скаргами на нестерпне становище. Поміщики примушували селянина виконувати таку масу всіляких феодальних повинностей і обов'язків у поміщицькому господарстві, що для праці у власному господарстві йому майже не залишалося часу.

Незважаючи на указ Павла I про триденну панщину, подільський селянин-кріпак у першій чверті XIX століття, замість 150-160 днів, протягом року працював у поміщицькому господарстві від 187 до 222 днів. Крім цього, кріпак повинен був відробляти щороку кілька десятків днів різних додаткових, так званих, шарваркових повинностей.

Не обмежуючись експлуатацією кріпацької праці, поміщик фізично карав своїх кріпаків за найменшу провину, а іноді й просто для втіхи... До яких розмірів доходила жорстокість поміщиків в їх поводженні з селянами, свідчить факт, описаний київським,

подільським і волинським військовим генерал-губернатором в одному з його річних звітів Миколі I про становище в Південно-Західному краї.

В маєтку поміщика Абрамовича хлопчик-кріпак, що працював за лакея, прислужуючи панові під час обіду, розбив тарілку. Розлючений пан, схопивши нагайку, почав його бити. Вся кімната, де відбувалася ця дика сцена, була залита кров'ю катованого хлопчика-кріпака. Втомившись, поміщик наказав розп'ясти вмираючого хлопчика під столом, на якому лежала розбита тарілка.

В архівах знаходимо багато справ "Об угнетении крестьян помещиками", " О жестоком обращении владельцев с крестьянами". Поряд із цими справами в архівах можна знайти старі, припорошені пилом цілого століття, справи з підсумковими річними звітами про самогубство кріпків-селян після тяжких катувань їх поміщиками. Серед старих архівних справ миколаївського часу часто прапляються справи із такими заголовками: "Про зґвалтування поміщиком Н. шести селянських дівчат"; "Про розбещене поводження володаря з селянськими дівками"...

Всі вони свідчать про безмежну сваволю кріпосників-поміщиків, про жорстоке знущання з покріпаченого селянства. Найменший протест селянства проти такого становища жорстоко карався поміщиками і владою"

Аналізуючи ці та інші приклади, які зринають з архівних даних та всіляких "карних справ", неважко з'ясувати для себе, що в основі ідеології, в основі рушійної сили повстання Кармелюка лежали глибинні процеси соціального розколу тогочасного українського суспільства; нездатність ні пануючого класу відмовитися від ним же нав'язаного кріпосницького садизму, ні державної системи імперії – приборкати цей садизм...

У своїй "Історії України" академік Іван Крип'якевич, говорячи про становище українського селянства в першій половині XIX століття, зазначав: " Проти зростаючого поневолення селяни пробували оборонятися збройними виступами. Ці виступи не мали характеру організованої боротьби, а виникали тільки як реакція проти особливо гострих надуживань поміщиків та уряду. Такий селянський рух постав на Катеринославщині в 1799 році, як протест проти роздавання земель панам; селяни зі зброєю в руках намагалися пробитися на Дін. В 1807 році вибухли заколоти селян, яких уряд притягував до земського ополчення і вислав у молдавський похід. В дальших роках часто повторювалися різні рекрутські ворохобні. Одночасно мали місце селянські виступи проти кріпацтва: селяни відмовлялися робити панщину, покликалися на якісь царські маніфести, гостро ставилися проти панів, — лише військовими експедиціями, арештами та засланнями можна було ці рухи приборкати.

Народним героєм того часу був Устим Кармалюк, селянини з Головчинець на Поділлі. Пан за якусь провину віддав його в солдати, але Кармалюк утік з полку, зорганізував селянський загін і почав грабувати панів. Кілька разів його ловили і карали, то різками, то засланням, раз навіть засудили його на смерть, але він завсіди вмів видобутися на волю і далі вів боротьбу проти панів, — рахували до тисячі його нападів. Незвичайна енергія, витривалість, фізична сила і ненависть до поміщиків

еднали йому симпатію і допомогу селян – в його виступах брало участь до двадцяти тисяч селян"

5

Й ось тут саме час відволіктися від сухої судової документалістики та академічних посилань, щоб згадати, що перші писемні відомості про дитячі роки Кармелюка українське поспільство почало отримувати з твору "Устим Кармелюк" відомої, досить популярної у другій половині XIX століття, письменниці Марко Вовчок.

Хоча дослідники її творчості іменують цей твір – написаний ще 1863 року, тобто в часи, коли живими залишалося чимало учасників кармелюківського повстання, — хто "оповіданням", а хто й "повістю", проте сама Вовчок назвала його "казкою". І мушу сказати, що суто "казкова" віддаленість його і від документальних джерел, і від фольклору, справді нашттовхує на думку, що точним слід визнати той жанр, за канонами якого підступалася до теми сама письменниця.

То ось як відтворюються в цьому оповіданні-казці дитячі літа майбутнього провідника великого селянського повстання в Україні:

" У одній хатці, що вкрай села стояла, з поля, жила удова, а у вдовиці був син, дитина єдина, і звали того сина Іван, а на прозвання Кармель. Смільчака такого, такого красеня, такого розумниці, як цей хлопець удався, пошукати по цілім широкім і великім світі... Найглибші річкові пороги й нурти перепливати, у самісінькі пущі лісові забиратись, на височенні дерева узлізати, у самі пропасні яри спускатись, то йому було все одно, що вам або нам водиці іспити. Теж куди його послати, то найде дорогу, за що візьметься, усьому кінець доведе. А вже як товариш попросить об чім, то він, здається, з-під землі дістане, а не одмовиться... Голод, холод, усяку біду і напасть він готовий прийняти для іншого".

Тобто вже навіть цей фрагмент переконує нас, що до твору письменниці справді слід ставитися, як до казки, розрахованої на романтичну уяву школяриків, вихованих на подібних казках про інших народних героїв. Хоча навіть такий підхід викликає низку запитань до цього твору.

Наприклад, якщо вже героєм цього твору стала конкретна історична постать — Устим Кармелюк, то чому письменниця називає його Іваном? У судових документах та в церковних записах, як це зазначали ще їх упорядники, зустрічається різне написання його прізвища – Севастіан, Устіан, Августин, Іустин, Юстин, але тільки не... Іван! Не зустрічаємо такого імені – Іван – і в фольклорних джерелах.

А ось що впливає із метричного запису про народження Устима Кармелюка, що віднайдений був дослідниками в "Метричній книзі" села Головчинців:

"Месяца февруариа дня 27. Аз, иерей Иоан Палей, парох Головчински храму Покрова присвятие богородици, окрестих и миром святым помазах младенца Севастиана от родителей законновенчанных Якима Кармалюка и жены его Елены, восприемници быша Василь Мельниченко со Агафиею Луцковою, женою".

Завдяки цьому документові, одразу ж стає зрозумілим, що з хрещенням Кармелюк прийняв був ім'я Севастіан; а саме те ім'я, яке було надане людині при хрещенні, у ті

часи якраз і визнавалося юридично достовірним. Як і чому воно трансформувалося згодом в ім'я Устим – цього вже ми, напевне, не дізнаємося. Очевидно, так повелося називати його в родині, в колі рідних і друзів.

А ось щодо "копії з копії" "Витягу з метричного запису про народження Устима Кармалюка", яка подається у збірнику документів " Устим Кармалюк", то в ній не все слід сприймати однозначно. Досить сказати, що прізвище батька Устима тут назване так – "Кармалюк". З цього природно випливає, що й прізвище самого Севастіана-Устима – теж Кармалюк. Не Кармелюк і не Карманюк, а саме Кармалюк. Проте існує підозра, — на яку, до речі, натякає і дослідник В. Любченко у своїй статті "Яким було справжнє прізвище "українського Робін Гуда", — що упорядники самовільно виправили це прізвище, змінивши "Карманюк" на "Кармалюк"...

Втім, до проблеми інваріантності прізвища " українського Робін Гуда" ми ще повернемося, оскільки з цього приводу вже давно точиться полеміка.

* * *

Цареві, сенатові, спеціальній, Галузинецькій, комісії здавалося, що порятунок від повстання — у негайному вбивстві Кармелюка; що загибель ватажка одразу ж призведе до цілковитого згасання кармелюківського руху, відмирання самої його ідеї. Їм дуже й дуже хотілося вірити в це. Недарма ж у витязі з церковного літопису села Каричинців-Шляхових Летичівського повіту Подільської губернії, що зберігається серед інших архівних матеріалів про Устима Кармелюка, натрапляємо на цікаве свідчення про те, як було поціновано заслугу вбивці цього повстанського вождя, вісімнадцятилітнього польського шляхтича Федора Рудковського.

До речі, якщо вже зайшлося про цю постать, то слід визнати, що не існує жодних підстав і далі підживлювати патетикою офіційну версію про "найманого вбивцю", до якої нас привчили ще шкільні підручники.

Дослідниками вже достеменно з'ясовано, що ніякі "царські сатрапи" цього вісімнадцятилітнього парубійка не наймали, та й взагалі, вбивцею він став з волі обставин, та ще — з власної ненависті до Кармелюка.

Офіційну версію обставин, за яких було вбито Кармелюка, дізнаємося з "Екстракту справи Кармалюка в Летичівському повітовому суді", яка слухалася 28 вересня 1836 року. З нього випливає, що в 1834-1836 роках поліція і дворянство Летичівського, Могилівського та Літинського повітів вживали рішучих заходів, щоб упіймати ватажка повстанців. Особливу старанність у цьому виявляв керуючий селищем Кальня-Деражня шляхтич Франц Рудковський, який зі своїми людьми здійснював вивідування та обшуки по віддалених поселеннях. Врешті-решт, земському "ісправникові" вдалося домогтися зізнання такої собі Олени Процикової щодо того, що її чоловік Прокіп Процик має зв'язок із Кармелюком, який саме переховується десь неподалік.

Довідавшись, що Олена та сестра Прокопа Варвара, яку теж допитували, відпущені з поліцейської дільниці, Кармелюк, не здогадуючись, що ці жінки вже перебувають під наглядом, навідався до Олени (до речі, з переказів відомо, що нібито Устим був закоханий в цю жінку) і почав з'ясовувати, які конкретні факти з його діяльності вона

надала поліції. Вже сам факт виникнення такої розмови засвідчує, що Процикова була непогано обізнана з діяльністю загону Кармелюка, бо в іншому разі вона просто не викликала б інтересу ні в поліції, ні в самого ватага повстанців.

Ясна річ, боячись помсти, жінка запевнила, що жодних компрометуючих його відомостей поліції не надавала. Та вже по тому, як їй вдалося переконати довірливого ватажка, ця рокована жінка зуміла випитати в Кармелюка, що той має намір пограбувати місцевого поміщика Кузьмінського та вбити поміщика Волянського.

З одного боку, ця відвертість отамана повстанців свідчить про те, що з Оленою в нього й справді налагодилися довірливі стосунки; з іншого – про те, що солдатчина, арешти, підпільно-партизанське буття, допити, тюрми і каторги так і не привчили Кармелюка бути обачним і тримати язик за зубами, особливо в спілкуванні з жінками. Саме ця, подиву гідна, безпечність і погубила з часом керівника повстанців. Ну а далі, згідно з судовим документом, події розгорталися таким чином...

"... Когда (Елена) объявила о сем, то здесь предприняты были меры со стороны земской полиции к поимке преступников наряжением во всех сих местах из крестьян строжайшего не приметного караула. Но часто упомянутый преступник Карманюк, с одним сотоварищем своим Андреем, пришел в дом поясненной Елены Процыковой, и когда дворянин Федор Рудковский с пятью людьми, тамо находившийся, выйдя противу него, намеревал его поймать, то сей преступник при темноте ночной, услышав шорох, намеревался выстрелить, и наверно был бы которого из них лишил жизни, но в то время дворянин Федор Рудковский успел прежде выстрелом, и убил на месте преступника Карманюка, который многими лицами и самими преступниками опознан, что действительно сей убитый был преступник Карманюк, который неоднократно содержался наперед сего за разные грабительства и другие преступления в тюрьме.

Сотоварищ же его Андрей с того времени бежал, которого по темноте ночной невозможно было поймать, и досель не отыскано".

Досить рішучий вчинок вісімнадцятилітнього юнака Федора Рудковського, сина керуючого селищем Кальня-Деражня Франца Рудковського, не залишився непоміченим не лише в колах місцевої поліції та дворянства, але й при дворі імператора. Уява про сміливість вбивці отамана підсилювалася ще й тим, що набували поширення легенди про "завороженість" Кармелюка від куль та про його безсмертність.

Тож чи варто дивуватися, що після цього вбивства Рудковського було викликано до двору государя імператора Миколи Павловича, де він мав особисте побачення з імператором і, як бачимо з придворного літопису, "всемилодивейше нагороджен золотим перстнем с императорской короной".

З цього приводу надзвичайно цінною залишається опублікована в збірнику документів "витримка з церковного літопису села Каричинців-Шляхових". Саме цей документ красномовно проливає світло і на взаємини Кармелюка та селянки Олени, в будинку якого було вбито отамана, і на те, як саме відзначено було заслугу юного шляхтича Федора Рудковського, та де поховано селянського ватажка.

"Около (30-х годов) 1830-1835 годов в селе Каричинцах нашел себе убежище

известный разбойник Кармелюк, тут он из здешних и соседских крестьян собрал себе довольно значительную шайку и делал разные пакости. Все пути, благодаря ему, были небезопасны. Он грабил, нападал на дома богатых поселян...

Таким промыслом Кармелюк несколько лет занимался в Каричинцах, но в 1835 году, по доносу его любовницы, местной крестьянки Елены Никитовны Довгань, был убит из ружья, в ее доме, восемнадцатилетним дворянином Рудковским и погребен в городе Летичеве вне кладбища, без христианского обряда. Рудковский за убийство Кармелюка был лично вызван ко двору государя императора Николая Павловича, где имел личное свидание с императором и всемилостивейшее награжден золотым перстнем с императорской короной".

Як бачимо, церковний літопис дозволяє нам докладно з'ясувати справжнє ім'я жінки, в будинку якої було організовано засідку, – Олена Микитівна Довгань; а також те, що, залишаючись дружиною Прокопа Процика, вона стала коханкою повстанського ватажка. Слід також припустити, що Довгань – дівоче прізвище Олени, яка в судових документах зазначається, як "жена Прокопа Процькова Елена". Іноді її ще називають Оляною.

Проте не можна не звернути увагу на не менш цінний документ – особисте "Повідомлення дворянина Федора Рудковського Летичівському земському суду про вбивство ним Кармалюка", яке той, під присягою, зробив 10 жовтня 1835 року, засвідчивши свої слова письмовим "Оголошенням".

Ось кілька найсутєвіших фрагментів з цього документа, які подаю мовою оригіналу:

"В доме посессора с. Каричинец-Шляховых господина отставного капитана Хлопицкого вчерашнего числа получено от частного помещика того селения Волянского уведомление, что, по донесению крестьянки его Елены Процковой, имеет быть в доме ее преступник Карманюк с товарищем своим Андреем, в намерении учинить приготовление к нападению и ограблению домов помещиков Кузьминского и Волянского.

С поводу отлучки г. капитана Хлопицкого и нахождения моего в доме, я сам принял меры к поимке преступников и выдаче в руки правительства, следствием чего, собрав из части г. Хлопицкого людей: Петра Кухаря, Войцеха Статкевича, Сильвестра Жмуриковского, Семена Мельникова и Трофима Драганчука, и взяв с собою двухствольное ружье, и быв при том предварен самим Волянским, что предписание земского исправника об учинении секретной стражи при доме Елены Процковой...".

Коротше кажучи, засідки, яка передбачалася розпорядженням начальника земської поліції, при будинку Олени влаштовано не було, тому організацією її зайнявся сам Федір Рудковський, як уточнено в цьому документі, — "Казимиров сын".

О четвертій годині, тобто перед світанком, Кармелюк справді прийшов і постукав у вікно, вимагаючи, щоб Олена його впустила. Неподалік, на чатах, стояв його товариш Андрій. Оскільки впускати Кармелюка до хати зрадника не поспішала, то цим дозволила Рудковському та його людям перейти до сіней і там затаїтися.

Зрозумівши, що бажання бачити його в своїй хаті жінка не виявляє, Кармелюк

поцікавився, чи перебуває в неї Юрко Самків. На що господиня відповіла, що так, навідувався, але оце нещодавно пішов додому. Під час подальшої розмови, яка явно не складалася, Устим натякнув на те, що хотів би відіспатися в Олені, але в цей час почув у сінях якийсь шерхіт. Природно, що, тримаючи наготові пістолет, отаман поцікавився, хто там, проте Олена відповіла, що то в неї в сінях ночують вівці. Ну а далі все відбувалося блискавично. Ось як повідомляє про це сам Рудковський:

"... и за отводом далее дверей заметив меня стоящего, (Кармалюк) вдруг смерился выстрелить, что я, предупреждая, для спасения столь очевидной опасности собственной жизни, принужден был сделать по нем выстрел, и после такового он, Карманюк, повалившись, вскоре жизнь кончил свою".

Після цього Рудковський зі своїми людьми кинулися за Андрієм (судячи з подальших документів, тут ідеться про найближчого соратника отамана - Андрія Словинського), проте наздогнати його не змогли.

Цікаво, що в уже цитованому мною нарисі "Опришок (Кармелюк)" Йосип Ролле повідомляє: перш ніж бути покликаним до двору імператора, Рудковський змушений був давати свідчення з приводу вбивства Кармелюка в губернській поліції. Там зазначається: " Рудковський, викликаний для пояснень до Кам'янця, звільнений і залишив край". Не виключено, що, після допиту, в поліції Рудковському просто порадили залишити Поділля, де послідовники Кармелюка будь-якої днини могли помститися йому, і перебути певний час в якійсь іншій місцевості. До чого він врешті-решт і вдався.

Гаразд, а як же царська феміда поставилася до Олені Довгань-Процикової, завдяки якій було вбито Кармелюка, та її чоловіка? Про це дізнаємося із витримки з журналу Подільської карної палати "Про затвердження вироку Летичівського повітового суду над підсудними, обвинуваченими в нападі на посесоршу Поплінську та в переховуванні Кармалюка і його товаришів" від 29 жовтня 1836 року. Ось що там дослівно написано:

"Жена Прокопа Процыкова Елена и сестра Варвара Процыкова (тобто сестра Прокопа Процика Варвара. - Б.С.) показали, что каких-то трех человек, один Петро, другой Андрей, а третий, коего звали "батьком", ходили к мужу...но как жена Процыкова и сестра мужа ее, открыв преступников, способствовали к схвачению их и самого преступника Карманюка, который в доме их вооруженною рукою убит дворянином Рудковским, то на основании 104 статьи XV тома оставить от суда свободными".

Як бачимо, ціною зради ця жінка врятувалася від суду. Що ж, у цьому світі подібні речі - не дивина.

6

До речі, зверніть увагу. В данному випадку ми маємо й по сьогодні усталений у поліцейсько-судовій практиці багатьох країн світу прийом: якщо певна особа стає на шлях зради чи на шлях викриття злочинців, тобто на шлях співпраці з органами правопорядку, то за це їй пробачається зв'язок із злочинцями і дарується воля, або ж значно пом'якшується судове покарання. Відтак у констатуючій частині вироку Олена,

як бачимо, вже не постає коханкою Кармелюка, вона нібито взагалі не знає його, бачила лише чоловіка, якого двоє інших невідомих звали "батьком"... А головне, вона сприяла вбивству отамана та арешту його соратників.

Проте зрада Олени не допомогла її чоловікові. З цього ж документа дізнаємося, що, за зв'язок із повстанцями Копчуком, Карманюком та його товаришем Андрієм, прізвища якого не названо, а також виходячи зі звинувачення у крадіжці, Прокопа Процика було заслано до Сибіру. Втім, на жінку легкої поведінки, якою зарекомендувала себе Олена, заслання чоловіка особливого враження, мабуть, не справило.

Формулюючи загальну оцінку діяльності Кармелюка, Летичівський земський суд зазначає таке (журнал суду, запис від 16 жовтня 1835 року):

" Сим образом кончил жизнь свою славный злодеяниями Карманюк, наказанный три раза шпицрутенном и три раза кнутом, столько же раз бежавший из каторжной работы, непокоивший многие годы здешнюю округу, имевший чрезвычайные, и даже невероятные почти, связи, сделавшийся, сказать можно, водрузителем всего зла, и сим ввергнувший многих простолудинов в пагубу и в самое даже суеверие всеобщее о его силах и могуществе мнение".

Навіть якщо зважити на всю мислиму упередженість людей, котрі складали цей вердикт, все одно відчувається, що судді і поліцейські були вражені тим розвоєм повстанського руху, якого домігся Кармелюк. А також тією славою, якої він зажив собі в народному середовищі, і яку засвідчено багатьма чутками та фольклорними творами.

До речі, і з фольклорних джерел, і з судових документів впливає, що Кармелюк був непоганим шевцем і, навіть після вдалих нападів на поміщицькі маєтки, намагався не полишати цього ремесла. Зокрема, зі вже цитованої вступної статті, вміщеної у збірнику судових документів, які стосуються Кармелюка, дізнаємося:

" Кармалюк та учасники його руху відбирали у поміщиків та сільських багатіїв майно, нажите ними несправедливо, експлуатацією, грабунком кріпаків. Продукт кріпацької праці знову повертався в руки селян.

Цікавим у цьому відношенні є те, що сам Кармалюк не жив з відібраного у поміщиків майна. Щоб мати засоби для існування, він у перервах між нападами на поміщицькі маєтки та під час своїх довгих поневірянь і переховувань від переслідування, займався шевським ремеслом. Праці для власного прожитку він не кидав аж до смерті. Про шевську працю Кармалюка свідчать численні офіційні слідчі документи. В числі речей, знайдених у нього після смерті, був і "салатяний мешочек с гвоздями, употребляемыми к сапогам".

Я вже говорив, що, наважуючись виступати проти Кармелюка, молодий шляхтич мав здолати ще й страх перед міфічним безсмертям ватажка повстанців, якого жодна шабля, жодна куля нібито не брала. Про те, в якому образі поставав в народній уяві Кармелюк, можемо дізнатися з оповіді, записаної в грудні 1936 року, одним із фольклористів, з вуст Мислицького, 95-літнього жителя села Гуменців, що під Кам'янцем-Подільським, й опублікованої свого часу в районній газеті "Червоний

кордон".

" Звідки прийшов Кармаль, ніхто не знає. Облюбував собі нашу гору: добрим пристанищем для нього була. Вкрита густим чагарником, а довкола обвивається річка. В тій горі і видовбав Кармаль з хлопцями склеп великий, мов дворець.

По селах присилали накази, багато обіцяли за Устима, мабуть, дуже допікав їм. Та ніколи не видали бідні люди ватажка бідаків. Сам він бідним був. Багато мав золота, взятого у панів, та все роздавав убогим. Любили по селах його. А посіпаки панські по слідах гналися... Військо боялось Кармалю.

Ще Довбуша хотіли вбити, та куля не брала. Аж тільки гудзиком, дванадцять разів посвяченим, стріляли. Довбуша взяло, а Кармалю нічого. Устим був здоровий, та й хлопці дужі. Пани казились, мов несамовиті. Багато облав було за Кармалем..."

Через багато років після появи цієї легендарної оповідки, поет Андрій Малишко спробує відтворити популярність Кармелюка серед своїх земляків такими строфами:

...Іще крутіш заварить кашу пану.
Го-го, синки, гарячий стане день...
А ті, що із Вівсяників, з Майдану,
Учора хату кинувши лишень,
Злюбили ліс і силу самопалу
Пороховий димок із гущавин,
Підходячи до ватрища помалу,
Сідають в коло, рівні як один.
Палають огнищ язики багрянні.
Обурені скипають казани.
Устим людей покликає: — Сини,
Виходить так, ми люди не останні!

* * *

Віднайшовся у збірнику документів і запис, завдяки якому дізнаємося про долю синів Кармелюка після його загибелі. Але перш ніж цитувати його, слід докладніше зупинитися на такому епізоді... Коли в лютому 1821 року явився світові четвертий син – Тарас, ватажок повстанців Устим Кармелюк, мабуть, почуваячись уже головою великої родини, виявив намір переселитися з нею кудись у Чорноморські степи, аби розпочати життя немовби спочатку.

Втім, наміри податися – чи то за австрійський кордон (нагадаю, що в ті часи Австрія володіла значною частиною Західної України, отож, від Поділля до австрійського кордону, до Збруча, було зовсім близько); чи в Чорноморські степи, чи просто в якісь далекі краї, де його ніхто не знає, — ніколи не полишали Устима. Даючи свідчення в Літинському нижньому земському суді (наприкінці грудня 1833 року), дружина старшого Кармелюкового сина Івана Марія Назарчукова, серед іншого, повідомила, що, незважаючи на небезпеку, Устим кілька разів навідувався до родини, щоб побувати на заручинах сина Остапа, допомогти йому одружитися:

" ... Увидев спящих после вечери девушек, Карманюк ушел, остерегаясь, в кухню,

где с двумя сыновьями находился, пока не пошли девки. Затем вошел в хату, спросил Остапа: "Ты, конечно, хочешь жениться?", и когда он отвечал - "хочу" и упал до ног, то отец благословил, велел Ивану (старшему сыну) непременно сделать свадьбу, при сем подтверждал: "Конечно, справ весилля, он - бедный, не мае притулилка, хоть и был на службе".

Провели так всю ночь, а на утро Иван повел батька на петровскую корчму, называемую "Выдумка" Отец уехал, а Остап спросил Ивана: "Куда ты отвез батька?" Тот отвечал: "Воно тобі треба?"

На заручинах опять произошли нелады, чрез несколько времени надъехал верховой лошадей Карманюк в шляхетском тулупе и кашкете черного сукна, с пикою и пистолем. На другой день отца уже не было. Потом был на крещении господскими лошадами в саях, которого они (Устима), поцеловав в руки, завели все вместе с санками, и привезшего Карманюком неизвестного шляхтича. Карманюк сказал: "Добре, діти, що з вами батько побачився, бо не знаю, чи більш побачусь, треба вибиратись у далекий край".

Важко сказати, що за поривання такі з'являлися в нього. Чи це були обдумані кроки, втіленню в життя яких заважали об'єктивні обставини, чи то всього лиш були хвилинні напади сладкості, тичасової зневіри, або й розпачу: кинути все, до дідька, зректися будь-яких проявів бунтарства, і податися світ за очі, щоб розпочати все спочатку! Щоб хоч кілька років прожити звичайним людським життям - ні від кого не криючись, під власним дахом...

Одне можна стверджувати з певністю: до жодних конкретних дій для того, щоб націлити своє буття в інше русло, він так і не вдався. Хоча мав таку змогу. Якщо вже він, будучи втікачем-каторжанином, долав тисячі кілометрів і виживав, то вижив би і в Чорноморському степу, який саме в ті часи наполегливо заселявся, обростаючи козацькими та військово-поселенськими хуторами. Проте для цього слід було зректися своїх побратимів, зректися боротьби, якій віддано стільки часу і сил. А на таку пожертву Кармелюк, напевне, уже був не здатен.

7

Так, справді, для Устима це був єдиний шанс і врятувати своє життя, і якось налагодити його в умовах степового хуторянського господарювання. Та коли свого часу він запропонував дружині податися разом із ним на південь, у степи, та рішуче відмовилася полишати рідні краї. Напевне ж, розуміючи при цьому, що й там, у степах, її Устима теж могли заарештувати, або й убити ще під час затримання. А, як ми вже знаємо, в грудні 1833 року й саму її було заарештовано і, за переховування чоловіка, засуджено до 25 ударів різками та до чотирьох тижнів арешту.

Так, із "вироку карної палати", що подається в "Доповіді по департаменту Міністерства юстиції "По делу о разбойничьей шайке Карманюка" від 6 липня 1837 року, випливає, що "...хотя сыновья разбойника Устина Карманюка Иван и Остап Карманюки, по собственному их признанию, оказались виновными в необъявлении полиции о том, что отец у них бывает, но, по уважению отношений детей к отцу и по

тому, что они на повывльном обыске в поведении одобрены... Остапа оставить от взыскания свободным, а об Иване, за смертью его, заключения не делать".

Крім того, суд постановив мати за Остапом " з боку поліції суворий нагляд і зауваження".

Відбувся суд і над дружинами синів Кармелюка - Марією, яка стала дружиною Івана, та Федоською, дружиною Остапа. Звинувачені у зв'язках з Кармелюком, вони, одначе, не були засуджені до ув'язнення чи сибірського заслання. Відносно них вирок суду був таким: "Залишити під підозрою стосовно взаємин із злочинцями, піддати нагляду місцевої поліції".

А ось 28-річну солдатку ("рекрутку") Марію Луцкову, яка зізналася в "блудному співжитті зі злочинцем Карманюком", суд засудив до десяти ударів батоном та до віддання під нагляд місцевої громади. Проте комісія Сенату, яка розглядала її справу, змилювалася над жінкою і зменшила кількість ударів батоном до п'яти.

Якщо зважити, що насправді йдеться не про якогось там ватага звичайнісінької зграї розбишак, а про керівника повстання, про ворога імперії, то, погодьмося, що ставлення влади до кармелюкового сина Остапа виявилось дуже й дуже гуманним. Для порівняння, згадаймо, з якою жорстокістю розправлявся, скажімо, комуністичний режим Радянського Союзу з родичами тих, кого він засуджував, як так званих "ворогів народу". Хоча саме за радянських часів чулося найбільше "публіцистичних ридань" преси та офіційних прокомуністичних істориків з приводу нещасливої долі Кармелюка та його послідовників; й особливо — з приводу "нелюдської жорстокості царських сатрапів"

Ну а щодо відзначення заслуги Рудковського... Зауважу, що нагородження імператорським перстнем — це була рідкісна і, так би мовити, неофіційна, але дуже особистісна нагорода, якою, за традицією, російські імператори, як, втім, і монархи інших держав, відзначали заслуги людей близьких до імператорського двору, членів імператорської родини; причому враховувалися якісь важливі заслуги не лише перед державою, але й особисто перед імператором.

Безсумнівно, вбивці ватажка селянського повстання було виявлено неабияку честь з боку самого імператора, але честь ця відгукується в серцях нащадків великим історичним безчестям. Ну а щодо повстання... Цар і його чиновники прорахувалися: після смерті Кармелюка повстання тривало ще майже п'ять років. І ще добру чверть століття народ відмовлявся вірити в загибель свого захисника і месника. Не вірив. Чекав. Плекав надію. Не дивно, отже, що про жодного героя України не складено стільки пісень, легенд, казок, переказів, оповідок, як про Кармелюка.

Ой, Кармелю, Кармелюче,

Ти славний козаче,

За тобою, Кармелюче,

Вся Вкраїна плаче.

Правдиво співається. Істинно так: плакала. Як плачуть по волі. По страченій мрії.

Така вже вона, трагічна правда життя. На будь-якого найвідважнішого і наймужнішого народного героя завжди знайдеться вбивця; будь-яке найвідчайдушніше повстання, якщо воно не переросло у всенародне і якщо гаслом його не стало: "Воля або смерть!", рано чи пізно буде придушене. Що й підтверджено долею селянського повстання під проводом Устима Кармелюка. Залишившись без вождя, воно поступово згасало, розсипаючись по Україні іскрами затаєного гніву і надії.

Однак і після згортання несправедливої діяльності Галузинецької комісії, ще впродовж кількох десятиліть царська пропаганда робила все можливе, щоб зашельмувати ім'я героя, витруїти його зі свідомості народу разом із рідною мовою, з піснями і легендами, разом із національною самосвідомістю. Ясна річ, досвід у Петербурга в цій справі був величезний і, водночас, жахаючий, набутий на утисках і стражданнях десятків великих і малих народів. І все ж таки в історії з Кармелюком це йому явно не вдалося.

Повстання зазнало поразки, мети своєї Кармелюк не досяг. Та, зрештою, і не міг досягти, тому що для боротьби з такою могутньою імперією, якою поставала тогочасна Росія, слід було створювати великі боездатні загони, очолювані досвідченими командирами; потрібні були — спільний штаб, єдине командування, джерела фінансування та збройного і продовольчого постачання. Тобто потрібна була вся ота структура, яку свого часу спромігся, розбудовуючи свою народно-визвольну армію, створити Богдан Хмельницький.

Але треба зважити, що й сам Хмельницький мав достатній військово-дипломатичний досвід, й опирався він на козацьку військову силу; й командирами його полків та корпусів ставали досвідчені воїни, які вже бували в походах проти поляків, турків, татарів...

Тож, коли з височини цього історичного досвіду поглянути на дії Кармелюка як керівника повстання — вони видадуться занадто невпевненими та непрофесійними. Інша річ, що Кармелюк і не ставив собі за мету піднімати велике національно-визвольне повстання. Принаймні не існує жодного документа, який засвідчував би, що у своїх діях Кармелюк піднявся до усвідомлення боротьби за незалежність України, за національно-культурну рівність українського народу з російським, нехай навіть і в межах Російської імперії.

Тобто всі відомі на сьогоднішній день документи і спогади свідчать тільки про одне — в особі Кармелюка маємо класичного стихійного бунтівника, яких історія людства знала тисячі. Жоден із таких бунтів ні до якоїсь значної зміни соціального ладу, ні до розвалу імперії чи здобуття державної незалежності, так і не призвів. Проте на зміну одним "робін гудам", які, через свою бунтарську непокірливість, жертвовно йшли на вогнища соціального гніву, знову й знову з'являлося кілька нових.

Й ось тут постає питання: якщо бунт Кармелюка від самого спалаху свого виявився безнадійним, — і це було очевидним і для побратимів Устима, і для його ворогів, — то в чому ж тоді криється джерело всенародної поваги до нього? Чому приклад його життя і боротьби був і залишається таким повчальним для народу? Чому він усе ще актуальний

для нас і сьогодні? Особливо, сьогодні.

Очевидно, тому, що все життя Устима Кармелюка вчить нас, як, потрапляючи в найневірогідніші життєві ситуації, мужньо переносячи фізичні і моральні тортури, ми повинні зберігати свою людську і національну гордість і гідність, віру в правоту своєї справи, в святість принципів, святість своєї боротьби.

А згадаймо, як часто не вистачає всім нам — від людей "малих і непомітних", до більш ніж помітних громадських і державних діячів, зокрема, й народних депутатів, — саме цього вміння зберігати перед конституційним тронем деспота, перед знаряддям ката, перед циркуляром "Ивана не помнящего родства", на килимі перед керівним хамом, перед столом волюнтариста і бюрократа — свою гідність, своє політичне і громадянське обличчя!

Саме в цьому розумінні образ Кармелюка несе в собі — і пам'ять народу засвідчує це, — величезний заряд високої моральності, а ще — тієї духовності, витоки якої — в усвідомленні свого коріння, в пошуках відповіді на питання: " Хто я такий, і чим можу прислужитися своєму народові?"

Невипадково, отже, що подвиг Кармелюка продовжує збуджувати розум і творчу уяву багатьох літераторів, істориків, краєзнавців, збирачів фольклору... І не тільки серед українців, не тільки в Україні. Ці краєзнавці та пошановувачі давнини, як тільки можуть, відзначають пов'язані з Кармелюком дати, ведуть пошук документальних свідчень, записують легенди і перекази, визначають місця тих чи інших подій...

8

Сталося так, що небурхлива та негучна хвиля кармелюківського правдошукацтва захопила свого часу й автора цих рядків.

Ще в 70-х роках, тепер уже минулого століття, перебуваючи у журналістському відрядженні в Кодимському районі Одещини, я знайомився з околицями села Загнітків, і на схилі глибокого, рідкісного для цих місць, каньйону побачив своєрідну по формі, двоповерхову печеру, поряд із якою сирітно тулилося давно забуте орлине гніздо.

Я вже знав, що історію цього яру пов'язують із кармелюківським рухом, а парубійко, з місцевих, що супроводжував мене, пояснив, що, за чутками, це — печера Кармелюка, і що Устим багато разів бував у ній, ночував, переховувався від жандармів.

Ясна річ, я засумнівався в правдивості цієї версії, але одразу звернув увагу, що печеру нібито спеціально створено для того, аби про неї складали найневірогідніші легенди, навіть якщо нею справді ніколи не ступала нога жодного повстанця. Зокрема, негайно ж кинулося в вічі, що зі схилу до неї можна було потрапити кількома досить непримітними ходами. А в самій печері, в кутку, в стелі, деś на рівні грудей людини високого зросту, починаються сходи, що ведуть на другий поверх, з якого можна було вийти на кам'янисту рівнину.

Єдине, що змушувало сумніватися у повстанському минулому цього каньйону, — що все навколо оголене: ні дерев, ні кущів. Кому спаде на думку ховатися посеред такої голизни, нехай навіть у печері? Тим паче, що в жодних історичних чи судових джерелах згадки про цю його базу я не знаходив. І все ж таки...

Села в цих краях давні, тому було що розповісти місцевим старожилам і про Кармелюка, і про його загін. При цьому всі як один сходилися на думці: те, що печера була базою Кармелюка — не легенда, а фольклорно засвідчений історичний факт. Підтвердив його і 90-літній дід, нащадок одного з місцевих повстанців-кармелюківців.

Зберігши ясність пам'яті, цей чоловік зумів багато розповісти і про свого діда, що пов'язав у юності долю з Кармелюком, і про його побратимів, багато з яких загинули у сутичках із жандармами і солдатами, або ж були заслані до Сибіру; і про те, що основна база повстанців знаходилася, за свідченням предків, у тій таки долині, де Кармелюкова печера, тільки значно далі, в печерах-катакомбах поблизу нинішнього придністровського села Валядинка (Валя-Адинка).

А що стосується незахищеності печери, то все виявилось досить просто: ще до недавнього часу і каньйон, і пов'язана з ним долина знаходилися в центрі густого дубового лісу, якого, на жаль, знищили. До речі, про те, що колись схили цієї западини справді вкривав густий ліс, свідчили величезні, хоча і давно спорохнявілі, пні.

Де не бував би я потім у Кодимському, Балтському (одне з сіл району навіть назване Кармалюківкою), Савранському чи Красноокнянському районах Одещини; в багатьох районах Вінниччини та Хмельниччини, всюди намагався підшукати історичні і фольклорні сліди цього селянського ватажка.

У червні 2013 року, саме напередодні відзначення громадою Загніткового 420-річчя від дня заснування села, я, в супроводі озброєного фотоапаратом та кінокамерою співробітника Кодимського районного історико-краєзнавчого музею Сергія Севастянова, знову побував у цьому каньйоні, якого місцеві називають просто Яром. Тепер він уже не видається таким оголено-пустельним, як колись; приємно відзначити, що схили його знову позаростали деревами та всілякою порослю, яку поки що ніхто не вирубує.

Якщо так поведеться й далі, то незабаром ті кілька хат "ярового" хутірця, які ще там залишилися, і печера, — виявляться посеред молодого лісу. Між іншим, старожили переконують, що в Яру люди селилися віддавна, тобто хутірець там з'явився разом із селом, заснування якого офіційно засвідчене ще 1593 роком! За переказами, місцеві жителі нерозумно ховалися в цьому каньйоні, — який проліг на десятки кілометрів, і тягнеться аж до Дністра, — та в печерах, які давно перетворені на розгалужені каменоломні-катакомби. Якщо вірити легендами, то в цих місцях люди знаходили прихисток ще від епохи татарських набігів і турецької навали.

Тобто я хочу сказати, що, базуючись у Яру, повстанці неминуче мали використовувати в якості своєї бази не лише "кармелюківську печеру", але й хутір, і саме містечко Загнітків, яке вже й у часи Кармелюка поставало великим і старовинним. До того ж, воно мало давні козацько-повстанські традиції. Оповідючи про них у своєму історичному нарисі "Загнітків - поселення біля витoku річки Майстриха", місцевий краєзнавець Архип Софич писав:

" Це чарівне місце приваблювало до себе втікачів, зокрема, розгромлених польською шляхтою повстанців 1590-1593 років на Київщині, Поділлі та інших землях.

Селяни поодинці, козаки — групами і окремими загонами, рятуючись від повного поневолення, зупинялись в зручних і в деякій мірі недоступних на той час місцях — лісах, ярах. В легендах і переказах дійшло до нас, що отаман на прізвисько Нитка зі своїм загonom зупинився в густому лісі біля великого джерела... Місцевість сподобалась козакам, вона була дуже зручною в боротьбі з набігами на нашу землю татар та турків, які вони здійснювали з форт-постів фортець і укріплень Османської імперії, залишки яких ще і досі збереглися у місті Балті та в селі Крутих. Не менше клопоту завдавали литовці і поляки...

Перші поселенці отамана Нитки залишилися в народній пам'яті, як загін Нитки. Так і з'явилась назва Загнітки — Загнітків".

Можна не сумніватися, що, облаштовуючи свою базу в Яру, отаман Кармелюк добре знав історію села, відчував його бунтарський козацький дух. Як можна не сумніватись й у тому, що чимало нащадків козаків отамана Нитки або взяли безпосередню участь у повстанні Кармелюка, або ж співчували повстанцям та всіляко підтримували їх.

На жаль, про саме повстання Кармелюка в нарисі мовиться дуже скупо. Хоча розумію, що скупість ця зумовлена браком реальних відомостей про дії повстанців безпосередньо в районі Загніткова. Притому, що навіть вони ґрунтуються лише на переказах, не набуваючи поки що жодних документальних, чи хоча б якихось письмових, підтверджень та свідчень, на зразок тих, які віднаходимо, наприклад, стосовно подібних дій в районі Балти, Літина, Кам'янця-Подільського... Ось, що тут мовиться:

"За деякими оповідями, народний месник Кармелюк переховувався від польської шляхти і жандармерії в загнітківському Яру, неподалік поселення Заболотних, між Загнітковим і Валядинкою. Але це тільки припущення. Найбільш вірогідним є те, що в нашому Яру був форпост Кармелюка по охороні його стоянки, яка була нижче по течії річки Майстрихи. Сліди його стоянки й досі збереглися. Сьогодні йде мова про впорядкування печери і оголошення її історичною пам'яткою".

Нагадую, що нарис побачив світ ще 2006 року. Коли я пишу ці рядки, тобто влітку 2013, біля входу в печеру вже висить пам'ятна дошка, якою засвідчується, що цю печеру називають "Кармелюковою". У такий спосіб місцева громада намагається перетворити перекази та легенди про "Кармелюкову печеру" на dokonаний історичний факт, а саму печеру — на туристичний об'єкт.

До слова, місцеві жителі впевнені, що цей каньйон наділений якоюсь особливою енергетикою, яка дозволяє зараховувати його до розряду "уфологічних зон". На підтвердження цього, вони посилаються на все частіші випадки, коли на схилах каньйону з'являються приїжджі люди, які годинами просиджують там, молячись та медитуючи.

Село Кармалюкове... Воно зринає з-поміж подільських пагорбів та лісових масивів якось несподівано, кожним куточком своїм, кожною старовинною оселею погородо

відкриваючи таємниці сивої давнини не лише свого поселення, але й усього цього буремного, непокірливого краю.

Не заповнене ні показним провінційним технократизмом, ані містечково-совдепівською "хрущобною" урбанізацією, воно все ще зберігає в собі отой ностальгійний для будь-якої щирої селянської душі образ патріархального українського села - з вимираючими родовими кутками, з романтичними тинами-перелазами, з прагненням кожного шануючого себе господаря по-хуторянськи уособитися, облаштуватися, а, відчувши себе господарем бодай на клаптику дарованої богом землі, на кілька поколінь, або й на віки вічні, укорінитися на ньому. Саме в такий спосіб виникали свого часу головчинські кутки та хутірські присілки Сиранівка, Лісничівка, Вовчий Майдан, Лукашів Яр, Дранч, Павлів, Рibaкова, Борсуки...

Обрамлене аж дванадцятьма лісовими ставками, наче ритуальним небесним намистом; огранене цілою низкою долин, ярів та урочищ, це село, — яке лише в жовтні 1955 року було перейменоване постановою Президії Верховної Ради УРСР з Головчинець у Кармалюкове, - породжує якусь особливу ауру язичницької утаємниченості, монастирської окремішності та бунтарської непокори.

За однією з прадавніх легенд, якими буквально насичене буття цього села, назва "Головчинці" дісталася йому від прізвища, або прізвиська, запорізького козака Головні, який, не боячись ні шляхтича, ні татарина, першим заклав свій хутір на цій, колись охопленій непрохідними мочарами, рівнині. Згодом до його козацького "зимівника", спорудженого, як припускають місцеві краєзнавці, в районі теперішнього Милиньового ставка, приєдналося ще кілька лицарів Дикого Поля, а вже до них, під захист козацьких шабел та войовничих оглобел, потяглося, рятуючись від бідності та панської сваволі, бігле селянство.

Офіційне ж заснування села давні, в їх числі й церковні, автори пов'язують з іменем діяльної дружини польського короля Сигізмунда I Старого, королеви Бони, що доводилася донькою міланському герцогові Джовані Сфорца, родовий осідок якого розташовувався в місті Барі. Прагнучи ґрунтовно заволодіти значною частиною родючих подільських земель, вона за кошти зі свого дівочого посагу, викупила 1536 року в подільського воєводи Станіслава Одровонжа (Одровонжа) містечко Рів.

Коли 1533 року королева прибула до цього містечка, то одразу ж наказала відновити і Ровський замок, який не раз страждав від нападу татар, і спорудити нову фортецю, яка здатна була б витримати черговий напад ворога. А по тому, як придбала місто у воєводи, ностальгійно перейменувала на Бар, аби видавалося спорідненим з її предківським Барі. Нехай хоча б у звучанні назви цього, далеко не південного, дощового та прохолодного подільського міста, вчувається щось від того, що пов'язує її з Апулією, з адриатичним узбережжям Південної Італії.

Маючи намір перетворити Бар на свою королівську резиденцію в Україні, Бона, передусім, подбала про його розвиток. І вже 24 листопада 1537 року вдається до неординарного кроку - звільняє всіх жителів Бара від королівських і старостинських податків. Вона ж домагається для міста "магдебурзького права", грамоту про яке було

зачитано міщанам уже 1540 року.

Проте діяльна королева не обмежується турботою лише про свій улюблений Бар. Поки тривала відбудова міста, з її ж волі з'являються села Головчинці, Лука Барська та низка інших сіл, розбудова яких була потрібна Боні, щоб сформувати повноцінне, економічно обґрунтоване староство, яке вона віддала під оруду шляхтича Альберта Старжеховського. Причому достеменно відомо, що під час адміністративної ревізії, яку польська влада провела на подільських землях влітку 1552 року, Головчинці вже значилися чималим поселенням, із добре розвиненою, традиційною для того часу інфраструктурою.

Ну, а в скомпанованій місцевим учителем-краєзнавцем Василем Репінським "Історії села Кармалюкове..." , яку люб'язно надав мені сільський голова Микола Іванович Огородник, з цього приводу мовиться: "В 1552 році Барське староство перейшло в пряме володіння короля. Ним на Поділлі в 1552 році, в селах Вінницького намісництва, крім королівських, фактично було запроваджено панщину. Село Головчинці було королівським, тому тут поки що панщина не запроваджувалась.

Все населення сіл Барського старства, за наказом короля, в тому числі і в Головчинцях, було переписане, і змушене було певну частку свого доходу віддавати на користь короля за так званим "поборовим реєстром". Настав час феодального гноблення жителів краю. Та влада Польщі на Поділлі була ослаблена через спустошливі набіги кримських татар. Багато разів татарські загони, через так званий Кучманський шлях, що пролягав неподалік селища Станіславчик, нападали на подільські міста і села, спалюючи та спустошуючи їх. Особливо жорстокими і руйнівними були напади в 1500, 1502, 1510 роках...

П'ять разів татари розоряли село Головчинці. Під час останнього нападу, що відбувся 1567 року, в Барському старстві чи не найбільше постраждало наше село. Як було засвідчено в одному давньому джерелі, "...за свідченням люстрації 1570 року, до тридцяти сіл було розорено тоді, серед них і Головчинці". Масштаби розорення села були великими. Більшість населення села була забрана в рабство, село — спалене і розорене. Майже сто років село не відроджувалося. Під час перепису населення 1662 року до дуже запустілих сіл старства відносяться і Головчинці, де залишалось тільки п'ять цілих хат"

Тут я дозволю собі перервати цитування і сказати, що про винищення села татарською ордою не раз згадували потім жителі Головчинець, але вже по тому, як воно не менш жорстко постраждало під час іншої навали – комуністичної, яка, як і по тисячах інших сіл і містечок українських, організувала штучний голодомор. Але до цієї людиноненависницької акції комуністичної тиранії ми ще звернемося. А тим часом, в уже згадуваній історії села мовиться, що

"... з кінця XVI століття польський король почав дарувати свої села польським магнатам та українській козацькій верхівці (тобто старшині), яка вірою і правдою служила королю. Хто був першим володарем села – невідомо. В 1659 році Головчинці, в числі інших сіл Барського старства, дістались гетьману України Івану Виговському,

син якого Євстафій з часом продав свій маєток Домініку Любомирському, знатному і багатому польському магнату"

Одразу ж мушу уточнити, що поява в цій "історії" імені гетьмана України Івана Виговського (? – 1664) здатна викликати низку запитань, в тому числі і в'їдливих: а що ж наш козацький гетьман зробив для села Головчинців такого, що полегшило б його існування? І відповідь на нього повинна бути простою, сумною, але правдивою...

Відомо, що жоден гетьман жодної радикальної селянської реформи в Україні не запровадив. Чому так склалося? По-перше, більшість із них діяла в юридичному полі Речі Посполитої або Російської імперії, отож законодавчим правом не володіла. По-друге, отримуючи у свою власність села, гетьмани змушені були поводитися по відношенню до селян так само, як поводитися інші шляхтичі та великі землевласники, тобто, пам'ятаючи, що прибуток від сільських маєтностей стає основою і їх власного добробуту, і добробуту їхньої рідні. До того ж, слід пам'ятати, що реально в селах господарювали не гетьмани чи магнати, а економи, управителі або ж орендарі, котрим теж праглося жити не гірше за магнатів.

Доречно згадати й про те, що 1659 рік виявився останнім у нетривалому (1657-1659) гетьмануванні Виговського, причому надзвичайно складним через проблеми, пов'язані з наслідками підписання Гадяцького договору з Польщею, положення якого викликали загострення і внутрішньополітичної боротьби в межах гетьманату, й у взаєминах із Московією. До слова, нагадаю, що "Росією" колишня Московія почала іменуватися лише з 1713 року, у відповідності з наказом Петра І.

Про те, як насаджувалася ця назва, знаємо з багатьох джерел, але найкраще подати його у відомому публіцистичному відтворенні Юрія Липи: " У всіх курантах (газетах) друкують державу нашу Московською, а цього ради звольте застерегти, щоб друкували Російською, про що й іншим по всіх дворах писано" (з розпорядження послу Московії у Копенгагені, 1713 рік). З цією метою, для підкупу журналістів, та "дворів", була виділена значна сума грошей. Але, будучи штучною по відношенню до Московії, назва "Росія" приживалася дуже довго, і ще за Катерини II не мала прикметника в національному значенні. Лише в кінці XVIII столітті урядово запроваджена і національність "руській".

Ось так й отримали ми "старшого брата", який вийшов на історичну арену на кілька століть пізніше за "молодшого". Одначе повернімося до часів гетьмана Виговського — часів, як уже мовилося, непевних. Досить сказати, що в квітні 1659 року московітські війська почали наступ на Україну, і незабаром взяли в облогу місто Конотом, гарнізон якого, під командуванням наказного сіверського гетьмана Григорія Гуляницького, впродовж майже трьох місяців, надзвичайно вперто і мужньо, оборонявся. І завершилося це протистояння козаків з ворожою навалою 28-29 червня 1659 року, переможною Конотопською битвою, під час якої московітські війська були розгромлені.

Проте перемога ця, як відомо, була нівельована братовбивчими конфліктами гетьманського війська з військами претендентів на булаву, полковників Якіма Сомка, Василя Золотаренка, Тимоша Цицюри... Врешті-решт, під час Великої козацької ради,

що відбувалася 11 вересня 1659 року поблизу села Германівки, що на Київщині, Виговський втратив булаву і на певний час, — аж до призначення його наступного року указом короля Яна II Казимира воєводою Київським, що дало йому право на титул сенатора Польщі, — виявився, так би мовити, поза великою політикою.

Саме в цей період він і мав час для впорядкування своїх маєтностей (частина з яких опинилася на території, контрольованій московітами, а тому втраченими), — тільки вже у жорсткому правовому полі Речі Посполитої...

10

Словом, нехай там історики з'ясовують, що й до чого, а в Кармалюківській сільській громаді є всі підстави для того, щоб на одному з сільських майданів спорудити ще й величний пам'ятник гетьману Івану Виговському. Все ж таки своя, волелюбна козацька душа...

Якщо ж повернутися до появи в історії села імені Домініка Любомирського, то варто зауважити, що, за дивним збігом обставин, містечка Балта і Кодима, в районі яких доводилося згодом діяти Кармелюкові, теж були засновані представниками князівського роду Любомирських, а в Балті й досі стоїть, щоправда архітектурно досить скромний, палац Любомирських, який давно став навчальним корпусом місцевого педагогічного училища. Одначе повернімося до історії села...

"Час турецького панування на Поділлі в кінці XVII століття, — читаємо в ній, — і народні повстання в XVIII столітті призвели до певних непорозумінь у правах власності Любомирських, тому в 1774 році Георгію Мартіну Любомирському знову довелося домагатись утвердження своїх прав на володіння Головчинцями. В 1776 році Головчинці входять до складу Межирівського ключа (адміністративної одиниці Барського староства) і належать уже магнату Йосифу Потоцькому. В 1784 році Потоцький увесь межирівський ключ продав Андрію Пігловському - ловчому брацлавському"

Ось тут ми якраз і підійшли до того часу, коли Головчинці, як і десятки інших навколишніх сіл та містечок, виявляються втягнутими у вир кармелюківського повстання, кармелюківського соціально-визвольного руху. Адже шляхтич Андрій-Йосип Пігловський, якраз і є тим поміщиком, через конфлікт з яким Устим Кармелюк був відданий у солдати. До речі, народився він 27 лютого 1787 року, тобто через три роки по тому, як Пігловський став володарем Головчинець.

" У зв'язку з ослабленням Польщі, — читаємо далі, — в 1793 році Росія приєднує Поділля і створює Вінницьке намісництво, а в 1797 році була утворена Подільська губернія, що ділилась на повіти. Село Головчинці ввійшло до складу Літинського повіту.

Як і до цих адміністративних змін, так і після них, жителі Поділля на початку XIX століття належали старим господарям, які служили тепер російському царю. Андрій Пігловський був жорстоким і свавільним гнобителем селян. Неодноразово знущався над сім'єю Якима Карманюка; його сина Устима відірвав від молодой дружини і продав пану в село Вівсяники, а пізніше відправив у рекрути. По смерті Андрія Пігловського, в

1816 році, його маєток наслідує жінка Розалія, із дому магнатів Раціборських; потім сини і внуки..."

Подані тут відомості теж викликають кілька запитань. Передусім, привертає увагу твердження автора цієї історії села стосовно того, що, перш ніж віддати Устима в рекрути, шляхтич Пігловський продав його панові з села Вівсяники. В жодному поліцейському чи судовому документі цей факт не засвідчений. Ні слова не мовиться про нього і в розділі збірника документів "Найважливіші дати життя і діяльності Кармелюка"; як не висвітленого його і в жодному відомому мені фольклорному джерелі.

На жаль, автор історії села Кармалюкового теж не посилається на конкретне, варте довіри історичне джерело. Одне слово, цей факт ще потребує вивчення. Тим паче, що викликає сумнів такий нюанс: якщо вже Пігловський продав Кармелюка іншому панові, то які він мав юридичні підстави віддавати його в рекрути? Адже він уже не міг розпоряджатися кріпаком, який став власністю іншого пана.

У збірнику документів подається витримка зі свідчення, яке надавав слідчій комісії Літинського нижнього земського суду економ села Вівсяники Антоній Олтаржевський. Відповідаючи на запитання слідчого, чи можна Гавриленка вважати Кармелюком, тобто, ким насправді є та людина, яка вперто іменує себе Василем Гавриленком, той розповів, що, коли до хати, в якій утримувалися заарештовані грабіжники, увійшов жандарм Ковальчук, він запитав, чи є тут його знайомі. На що солдати-охоронці відповіли: "Впізнавай".

Поглянувши на Карманюка, жандарм сказав, що знає його, і що саме він був старостою в'язнів, коли відбував покарання в кам'янецькій в'язниці. Так ось, як свідчить економ, Кармелюк, вважаючи, що відпиратися марне, відвовав, що "справді так... і говорив інші слова, які доводять, що насправді він не Гавриленко, а Карманюк, тому що сказав: "Завзялась вона і віддала мене від жінки та дітей в солдати, і я на неї завзявся".

Дослідники одностайні в тому, що йдеться про головчинецьку поміщицю Розалію Пігловську-Раціборську. Їй ось тут зав'язується досить романтичний (і, водночас, драматичний) сюжет.

Із переказів, які вже не раз були експлуатовані авторами прозових і драматичних творів, не кажучи вже про кіно, випливає, що між аристократкою Розалією, яку доля закинула до віддаленого провінційного села Головчинці, й молодим, фізично сильним парубком Устимом почали складатися близькі взаємини. Або ж навпаки, Розалії мріялося, аби вони склалися, проте Кармелюк старанно уникав такого розвитку їхнього знайомства.

А почалося ж усе нібито з пригоди, котра сталася якоїсь літньої днини на околиці села. Коні, запряжені в бричку, з якої аристократка любила милуватися навколишніми краєвидами, раптом з якогось дива схарапудилися і понесли її до поближного урвища. Та вже тоді, як, здавалося, що в Розалії не залишалося жодного шансу вціліти під час цієї катастрофи, звідкись виникнув кремезний парубок, кинувся

навперейми коням і на всьому скаку зумів зупинити їх.

Щоправда, творець іншого варіанту цієї пригоди, мабуть, засумнівавшись, що така високорідна аристократка, з родини магнатів Раціборських, подорожувала без дворового їздового, переіначив цю історію, доводячи, що насправді Розалія перебувала тоді не в бричці, а в сідлі; проте суті сюжетної зав'язки це не змінює. Так чи інакше, а звідкись виринув він, міцний, відважний лицар, який кинувся під ноги коневі і врятував її, майбутню даму свого серця... Га, хіба не романтично? Отож бо!..

Принаймні вихованій на рицарських романах Розалії хотілося, щоб вона стала "дамою серця" цього відважного чоловіка, який по суті врятував її життя. Але чи то лицар без страху і нарікань злякався гніву пана Пігловського, для якого ця пригода таємницею не стала; чи ж просто віддавав перевагу міцним сільським дівчатам, та й, знову ж таки, дома дружина чекає...

Одне слово, чергового провінційного роману у Розалії з кріпаком Устимом не склалося. Певний час аристократка все ще вірила в силу своїх чар, ще сподівалася підкорити серце сільського "дикуна", та коли зрозуміла, що не судилося, вирішила помститися, провчити, показати, хто в цьому селі господар і кому належить вирішувати долі.

Ну а закінчилося все тим, що, з помсти за нерозділене кохання, Розалія домоглася, аби чоловік віддав Устима до війська. Тобто, як заведено було казати з цього приводу в колі російських аристократів: "Із сердца — вон, із глаз — долой!" Але, в свою чергу, Устим вирішив дезертирувати з війська, щоб помститися Пігловській та її чоловікові.

Хтось із дослідників готовий вірити в правдивість цієї романтико-мстивої історії; комусь вона здається типовим витвором народної романтизації свого героя, однак ні ті, ні ті жодних документальних підтверджень не мають. Я теж уважно ознайомився з усіма відомими дослідникам документами, пов'язаними конфліктом між Пігловським та Кармелюком, а також із його подальшими нападами на маєток Пігловських, але ніякого письмового свідчення правдивості історії із порятунком Розалії та її нав'язливої прихильності до Устима, не віднайшов. Пардон, кохання під слідчі протоколи не твориться...

Ось чому свідчення, яке зринає в вуст вівсяниківського економа Антонія Олтаржевського, набуває для нас із вами особливого значення. По-перше, Устим прямо звинувачує Розалію, що це вона відірвала його від родини і віддала в солдати. Проте відомо, що поміщик Андрій-Йосип Пігловський помер лише в 1816 році, отож в 1812-му Розалія Пігловська ще не отримала Головчинці в спадщину, відтак самовільно віддати Устима в солдати не могла.

Залишається інший варіант: ця клята жінка, сексуально заклопотана жінка зуміла спровокувати конфлікт між чоловіком та Устимом, і, в такий спосіб, змусила довести їх взаємини до тієї трагічної розв'язки, наслідки якої нам уже відомі. Тільки в такому контексті нам стає зрозумілою фраза, яка вирвалася у Кармелюка під час його чергового арешту, і яку ми вже чули: — "Завзялась вона, і віддала мене від жінки та дітей у солдати, і я на неї завзявся..."

Тобто саме ці слова, котрі в березні 1822 року потрапили до поліцейського протоколу допиту свідка, опосередковано підтверджують: у солдати Устима віддали винятково через конфлікт із поміщицею Пігловською. Особливої гостроти це свідчення набуває ще й тому, що на той час Розалія Пігловська вже володіла всіма правами спадкоємиці маєтку, і справді виявилася повноправною господаркою Головчинців та їх живих і мертвих душ. Відтак кожен напад кармелюківців на панські маєтності в цьому селі, сприймалися Устимом, як акт безпосередньої помсти поміщиці.

11

... Давно нема на цьому світі всіх тих, хто був причетний і до несправедливого бунту любовних амбіцій з боку Розалії Пігловської, і бунту помсти з боку Устима Кармелюка. Від колись величної, майже фортечною стіною обнесеної, будівлі поміщицького гнізда Пігловських залишилися тільки згадки. Річ у тім, що в 1920 році на Поділля увірвалися польські війська. В селі був організований загін самооборони, який, спільно з загonom Червоної Армії, напав на воїнський ешелон поляків на станції Сербинівці, завдавши окупантам серйозних втрат.

У відповідь польське командування організувало каральний рейд в Головчинці, під час якого понад сто двадцять селян було вбито, а понад сімдесят відсотків хат спалено. Коли польські війська було витіснено з Поділля за Збруч, селяни розібрали й огорожу, і саму кам'яну будівлю маєтку Пігловських, щоб відбудовувати власні оселі.

До речі, не встигли подоляни отямитися після польського нашестя, як уже в листопаді 1921 року почалося нашесть комуністичне. Спочатку в Подільську губернію було послано корпус Червоної Армії, а в грудні — ще 24 окремі ескадрони, мета яких — буквально вимести з губернії рештки продовольства, поставивши її населення на грань голодної смерті. І "верніє лєнінці" свого домоглися: в двадцяті роки на Поділлі запанував страшний голод. А потім пішли -наси́льницька комуністична колективізація, криваве розкуркулення з виселенням та іншими репресіями, і нарешті, жахливий, організований комуністичним режимом, штучний голодомор.

Про комуністичні репресії на Поділлі, як і по всій Україні, у двадцятих роках свідчить той факт, що сільських голів примушували складати узаконені доноси, списки так званого "кулацько-контрреволюційного елементу" на території сільради. "В 1929 році, — читаємо в "Історії села Кармалюкове...", — Головчинська сільська Рада подала в район список кулацько-контрреволюційного елементу, що підлягав виселенню та розкуркуленню".

Так ось, у цьому списку ми бачимо таких сільських "куркулів"... Чернелівський Флор, 35 років. Вдумаймося лишень: чотири члени сім'ї, а вся його маєтність — чотири з половиною сотки землі і... корова! Га, хіба не кандидатура для того, щоб усе майно в цього "куркуля" і "класового ворога" відібрати на користь місцевих комуняк, а самого його з родиною виселити до Сибіру?!

Або ще один приклад... Шістдесятирічний Ковальчук Пилип, у якого на вісім (!) душ родини припадало всього-навсього дев'ять соток землі, а на господарстві — два коня і корова!

Чи візьмімо родину Максима Максимова, у якого на сім душ родини — ті ж таки дев'ять соток землі, а на господарстві — кінь і корова. Не звернули комуністи увагу навіть на те, що він був головою садово-городнього товариства. І це притому, що колгоспне кріпацтво, з його, здебільшого ніким і нічим не оплачуваними "трудоднями", мало чим відрізнялося від кріпацтва поміщицького.

Тобто справедливо мовиться в автора історії села: " Як бачимо із списка, розкуркуленню підлягали в основному середняки і бідняки. До них можна віднести Березовського І., Бабія Г., Олійника І., Чернелівського Ф. І це не поодинокі випадки в роки колективізації, коли до куркулів записували тих, у кого були свої погляди на колективізацію, на існуючу владу; або осіб, які мали в біографії сліди від старого життя"

Як людина, яка уважно вивчила не лише поліцейські та судові документи, пов'язані з самим Кармелюком, але й, у різний час, сотні інших джерел, що відображають умови селянського буття першої половини ХІХ століття, в роки якої діяв Кармелюк, з усією відповідальністю можу сказати: так, життя селян було нелегким, ставлення до них панівного класу досить часто – несправедливим...

Проте всі ті кривди, яких зазнавало українські, подільські і, зокрема, головчинські селяни часів Кармалюка, ні в яке порівняння не йдуть із тією кривавою ідеологічно-репресивною вакханалією, яку принесли на нашу землю комуністи, котрі висадили в повітря, або перетворили на комори тисячі храмів; розстріляли або заслали до комуністичних концтаборів тисячі священників та церковнослужителів; виселили з України понад 200 тисяч (!) більш-менш заможних працюючих родин, змушуючи їх русифікуватися та по-рабськи працювати на просторах чужого їм Сибіру, збагачуючи новітню Російську Радянську імперію, і, зокрема, власне Росію.

"Подальшому розвитку колгоспу перешкодив небачений в історії України голод 1932-1933 років, — читаємо в "Історії села...", — а точніше, голодомор. Який на Україні був свідомо санкціонований Сталіним. Смерть не обійшла ні одну оселю села. Ось свідчення Кармалюк-Слюсар Марії Кирилівни (це жінка — з роду Кармелюка, яка дивом вижила під час цієї кривавої вакханалії. – Б.С.):

... Ще з осені 1932 року свої гавкуни і міліція все до зернини, до барабольки викачали з села. Голод почався десь так після Різдва 1933 року, а вже з весни почалося страхіття. Мій Семен (чоловік) купив жому в Мартинівці, напечемо малаїв з нього, а їх свиня не їла б, не те, що людина. Весною рвали листя, квасок, кропиву, цвіт з акації. Лукія Багрійка, казали, вкрала сусідського собаку, забила. Варила і їла. Але однаково померла вся сім'я. А ще Любарський Ілько, прости Господи, зарізав дочку, і теж їли. Було у нього аж десятеро дітей, але всі пішли на той світ. Що то з людей голод робить, до чого довів Сталін! Ще й тепер здригаюся, як часом насниться повний віз мерців на цвинтарі. А завтра, думаю, мене повезуть".

А ось спогади того, хто правував отим "возом мерців" — Олексія Власюка, якому в 1933 році було всього лиш шістнадцять років, але якому, та ще його однолітку, голова сільради наказав їздити попід хатами, зносити на воза мерців і везти їх до загальної

ями на цвинтарі:

" Ще з осені 1932 року все викачали (компартійні активісти, міліціонери та енкаведисти) під мітлу. Хліба ніякого не було, ми тоді і не бачили його. Як з весни почали дуже мерти, бувало, цілі сім'ї, то сільська рада посилала підводу звозити трупи з села на цвинтар. І мені, ще молодому, трохи при силі, давали (в колгоспі) наряд – звозити мерців. Ще з одним хлопцем їздили удвох по кілька разів. Давали нам за це зайву миску кулешу. І це добре, бо ж голод, навколо всі мруть. Голова сільської ради тоді був у нас якийсь чужий — Штефановський, а секретарем – наш. То він мені сказав тоді, що в нашому селі померло сімсот душ, а в сусідній Дубовій – тисяча(!).

Як пішли жнива, появились черешні, то трохи полегшало. Ховали в пазуху жменьку гороху чи пшениці, несли додому голодним дітям. Але міліція днювала і ночувала в селі під час жнив. Обшукували, знаходили і судили в НКВД. А звідти хто вертався? Погибель настала для нашого працюючого народу"

На жаль, тоді, в голодоморно-репресивні тридцяті, в кармелюківській краї не знайшлося народного героя, який би зі зброєю в руках заступився за скривджений, поневолений комуністами народ; проте бунтарський кармелюківський дух і досі живе. Досить сказати, що в 1989 році (точної дати в селі не пам'ятають), тобто майже за два роки до проголошення Незалежності України, у Кармелюковому, на височезній вежі сільської котельної, юний український патріот Дмитро Семенюк, першим на Вінничині, а можливо, й на всьому Поділлі, підняв синьо-жовтий прапор Незалежної України.

Щойно про це дізналися в райцентрі, як негайно в село над'їхала ціла зграя міліціонерів та кадебістів зі Жмеринки та Вінниці, які, на виду у всього села, з ненавистю ординців-окупантів, заходився розстрілювати цей прапор, цей символ боротьби українського народу за свою незалежність — з автоматів! Будь-що намагаючись з'ясувати, хто насмілювався повісити цей прапор, міліціонери та кадебісти затримали і піддали допитам активіста місцевого " Народного Руху" Петра Лукашенка, та ще майже тридцятьох активістів, і просто молодих сільчан.

Вважаю, що саме час дізнатися, за архівними міліцейськими та кадебістськими документами, прізвища цих людей, щоб народ поіменно знав тих, хто розстрілював з автоматів перший на Вінничині прапор національного визволення, прапор Незалежної України.

Водночас пропоную спорудити на місці згаданої події пам'ятний знак, на якому були б викарбовані прізвища Дмитра Семенюка та інших патріотів, які зорганізували та здійснили цей мужній, героїчний вчинок.

12

Разом із сільським головою Миколою Івановичем Огородником, який ось уже впродовж дванадцяти років очолює Кармалюківську сільраду, ми йдемо селом, навідуючись до святих для кожного сільчанина "кармелюківських місць". Передусім, зупиняємося перед пам'ятником воїнам-визволителям. Так, ідеться, про Другу світову війну. Але як не згадати при цьому, що в часи німецької окупації в селі діяла підпільна організація імені Устима Кармелюка, і що згодом і її члени, і чимало інших головчинців

та жителів сусідніх сіл, увійшли до складу партизанського загону, який теж носив ім'я народного месника.

Хто б не навідувався до Кармалюкового, обов'язково приходить до невеличкого плато на одній із недалеких сільських околиць, від якого починається схил розлогої мальовничої долини. Саме туди подалися й ми з Миколою Огородником. І, поки моя дружина Антоніна, з фотоапаратом у руках, чаклувала над увічненням навколишніх краєвидів, сільський голова з жалем констатував, що батьківська хата Устима, на жаль, не збереглася, зате зусиллями сільської громади їм вдалося впорядкувати цю місцину та встановити пам'ятний знак, на якому викарбувано: "Тут стояла хата, в якій народився і жив народний герой України Устим Кармалюк", а невеличка дощечка, прикріплена до цього пам'ятного каменя з іншого боку, сповіщала нащадків, що даний пам'ятний знак споруджено земляками Устима 22 жовтня 1970 року.

— З цієї долини, — оповідав Микола Іванович Огородник, — Устим Кармалюк завжди, чи то сам, чи з побратимами по зброї, з'являвся у селі, і нею ж відходив, коли в селі на нього чатувала небезпека. Саме з неї відкривався шлях до густих лісів та до пошрамованих яругами урочищ, до ще й досі не обстежених до пуття підземель...

Сільський голова знає чимало легенд і переказів, він годинами міг би розповідати про цікавих людей своєї сільради, якій, крім Кармалюкового, підпорядковані села Петрані та Майдан-Головчинський, і загальна чисельність жителів якої вже навіть не дотягує до тисячі осіб. Але складається таке враження, що в нього геть усі люди з цих сіл, кого б не згадав, навдивовижу цікаві – своїм родовим корінням, своїм ставленням до минушини і сучасного життя, своїми звичками і захопленнями. І мабуть, він має рацію: важко, майже неможливо керувати селянською громадою у наші, такі непрості для України, часи, не вбачаючи в кожному жителеві сільради своєрідну, гідну подиву і поваги постать. Так ось, сільський голова Огородник якраз і володіє тією особливою здатністю наділяти кожного з селян своїм особливим баченням його фізичної і духовної сутності.

Особливо гостро я відчув це, коли, після відвідин спустілого батьківського обійстя Устима ми прийшли до обійстя його прямого нащадка – по синові, від Марії Щерби, Остапу, — Петра Павловича Кармана. Так-так, саме Кармана... Хоча дехто з близьких і далеких за родством нащадків народного месника воліють перейти на олітературене прізвище Устима – Кармелюк. І це їх право, адже вони роблять це за покликом душі і крові. Проте всі чоловіки в родовідній гілці, яка пролягла від Устимового сина Остапа — до сьогоденного головчинського фермера-одноосібника Петра Павловича, воліють дотримуватися отого первісного прізвища роду свого – Карман.

І, що важливо, — незважаючи на майже двохсотлітню полеміку дослідників з приводу справжнього прізвища Устима, про що ще йтиметься трохи далі, вважали і вважають себе отими, істинними Карманами, від яких і походять усі оті прізвища, прізвиська та псевдоніми народного месника – Карманюк, Кармалюк, Кар-Мелюк...

Якийсь час я допитливо споглядаю господаря добре впорядкованої фермерської садиби — середнього зросту, руського, неговіркового, з чітко вирізьбленим вольовим

обличчям та пронизливим поглядом блакитних очей, і визнаю, що особливі прикмети мого сучасника Петра Кармана (він 1969 року народження) по суті повністю співпадають з прикметами, що двісті років тому тиражувалися писарями по сотнях поліцейських, жандармських та судових "справ", довідок, повідомлень, указів та вироків...

— Цілком природне запитання: яким є ваше особисте ставлення до діянь свого предка, Устима Кармелюка? — цікавлюся в Петра Павловича, щойно спільно вдалося переконати, що робочий одяг його нікого з приїжджих не дивує, і "світлини для історії" не зіпсує.

— Ну, та люди знають, що кажуть про Устима, і за що його шанують, — стримано відповідає нащадок "Українського Робін Гуда". - А в нас тут і досі стільки переказів, легенд пісень... Як усі люди наші, так і я - шаную свого предка, бо є за що.

— А слава Кармелюка якось допомагає в житті, чи, навпаки, туристи від діла відволікають?

— Так, час від часу, хтось навідується. Проте відволікатись особливо ніколи. Весь час — у роботі, біля техніки, — киває в бік дещо дивної конструкції тракторо-комбайна. - Слава — вона якось ніби так, сама по собі існує... - з суто кармелюківською незворушністю пояснює Петро Карман. — А ми, тут, при роботі — самі по собі.

...Й господарюють вони на своїй ниві удвох із дружиною Валентиною. Є ще донька Наталя, але вона поки що у місті, навчається у медичному коледжі.

— А чи збереглися в родині хоча б якісь реліквії, або, просто, документи, предмети мистецтва чи побуту, які б розкривали буття Кармелюка, його дітей?..

— На жаль, нічого такого, старовинного, мені вже не дісталося. Два століття минуло, стільки воєн і всього іншого відшуміло над цим краєм. Але з цікавістю сприймаю все те, що вдається віднайти нашому музеєві...

— Годилося б мати ще й прямого продовжувача роду по чоловічій лінії та носія прізвища, — проказую так, ніби між іншим, — сина тобто...

— А таки годилося б...

І лише коли ми підійшли до його технічного витвору, —Петро Павлович розговорився, і майже з захопленням почав розповідати про особливості конструкції свого оригінального, на вигляд, витвору. Втім, дотепний на слово Микола Іванович Огородник уже встиг пояснити мені, що насправді це "диво техніки" запатентованої назви поки що не має. Петро зумів скомпонувати його власноруч, і тепер воно становить собою вишуканий гібрид з елементів трактора, кукурудзяного комбайна, самоскида і джипа. За зовнішнім виглядом своїм до світових елітних моделей позашляховика не дотягує, зате в господарстві, та ще й за умов хронічного тутешнього бездоріжжя, річ незамінима.

До слова, нещодавно в районі стався цікавий випадок: один із роду Карманів офіційно змінив своє прізвище Карман на Кармелюк. Отож надалі дослідники матимуть справу ще й з нащадками народного месника, які поставатимуть під його олітературеним прізвищем-псевдонімом Кармелюк.

Як уже мовилося, свого часу дослідникам вдалося віднайти дві метричні книги, в яких було виявлено дев'ять записів, які стосувалися Устима Кармелюка – про його хрещення, вінчання, хрещення дітей. Всі вони належали головчинській Свято-Покровській церкві, яка не збереглася. Як повідомила директор Музею історії села Кармалюкове, велика ентузіастка дослідження минушини свого краю Людмила Василівна Крайнік, на тому місці, де свого часу розташовувався цей храм, тепер знаходиться шкільне обійстя.

До речі, Людмила Василівна — теж із роду Устима Кармелюка і, як і Петро Карман, простежує свій родовід від Устимового сина Остапа, точніше, вже від Остапового (він був багатодітним) сина Тараса. Відтак, формування "кармелюківської" експозиції в сільському музеї – це для неї не лише службовий, але й родовий обов'язок перед пам'яттю славного предка.

Значну книжкову виставку, присвячену Устиму Кармелюку, зібрала й завідувачка сільської бібліотеки Світлана Петрівна Зябченко. Оскільки бібліотека розташована в тому ж приміщенні Будинку культури, що й музей, то для шанувальників давнини її кармелюківські полиці стають природним продовження музейних експозицій.

Що ж до появи самого музею, то засновано його було того ж 1955 року, якого з'явився вже згадуваний Указ Президії Верховної Ради УРСР про перейменування Головчинців у Кармалюкове. Переповідаючи історію заснування музею, Людмила Василівна наголосила на тому, що одним з ініціаторів його створення став тоді ще молодий поет Іван Драч, який, саме в рік перейменування, навідався до села і кілька днів прожив у ньому, цікавлячись переказами про Устима, які мали лягти в основу його творів. Тепер про цей його візит, і про звернення до місцевої влади з приводу започаткування музею, згадують, як про одну з культурних подій новохрещеного Кармалюкового.

Завдяки творчим і дослідницьким зусилля таких місцевих ентузіастів як етнограф та фольклорист, фельдшер за освітою Володимир Вовкодав; один із перших директорів музею та автор історії села Василь Репінський та його син, і теж колишній очільник музею, Сергій Репінський; скульптор Яків Красножон та живописець Петро Сензюк... – цей музей історії села значною мірою перетворився на музей Устима Кармелюка. Досить сказати, що експозиція, присвячена легендарному народному герою, налічує нині понад двісті експонатів, серед яких — скульптурні та живоспині портрети самого Устима, його батьків та нащадків; полотна митців, на яких відображено епізоди з життя та боротьби народного месника; ціла бібліотека присвячених йому книжкових видань.

Ясна річ, "кармелюківські" експозиції є зараз у кількох районних та сільських музеях – Кам'янця-Подільського, Кодими, Літина, Летичева, в музеї-бібліотеці села Волоського Деражнянського району на Хмельниччині, поблизу якої встановлено пам'ятний знак на місці загибелі Кармелюка...

Проте Головчинці-Кармалюкове володіють особливим історичним привілеєм, оскільки є рідним селом всенародного, національного героя — Устима Кармелюка.

З огляду на це, я вважаю, що не годиться й далі миритися з тим фактом, що у

Кармалюковому Устиму відводиться лише експозиція в музеї загальної історії села. Настав час виокремити її експонати в окремий, державного значення, Музей Устима Кармелюка, кілька експозицій якого були б присвячені й історії його рідного села.

Ясна річ, цей музей повинен мати своє, окреме приміщення – тепер, повторюсь, музей історії, разом з експозицією, присвяченою Кармелюку, займає лише кілька кімнат сільського Будинку культури, — і відповідний штат працівників. Це добре, що на місці, де розташовувалася хата Кармелюка, стоїть відповідний пам'ятний знак. Але світова музейна традиція дозволяє нам відбудувати – орієнтуючись на відповідні архітектурні традиції кінця XVIII — першої половини XIX століть, — і саму батьківську хату Устима. Як свого часу було відбудовано хату Тараса Шевченка в його рідних Моринцях.

А якби ще й подбати про ремонт дороги, котра веде від траси до села і перебуває зараз у ганебно-жахливому стані, то поява тут Музею Устима Кармелюка, українського Робін Гуда, може дати рішучий поштовх до розвитку села на туристичних засадах, враховуючи при цьому ще й можливості так званого "зеленого", дуже популярного нині в Європі, туризму цього краю.

ЧАСТИНА ДРУГА

КАРМЕЛЮК –

ГНІВ І ГОРДІСТЬ УКРАЇНИ

1

З усіх етапів недовгого життя Кармелюка найзагадковішим здавався мені не той, що був пов'язаний з діями його загонів на території сучасної Одещини, — ми ще повернемося до нього; а той, що окреслений його засланнями до Сибіру, в Зауралля. Як відомо, кожне з них завершувалося мужньою, неймовірною за своєю складністю втечею, під час якої Кармелюк знову й знову добувався до Поділля, аби в черговий раз очолити повстання на правобережжі України.

Якщо виходити з поліцейських та судових документів, то "каторжна сибіріада" Кармелюка виглядає таким чином:

24 жовтня 1818 року подільський військовий губернатор Бахметєв замінив йому смертну кару на двадцять п'ять ударів батою, таврування та заслання до Іркутської губернії на каторгу.

Вже наступного дня Устима, який чекав у цей час виконання вироку в Кам'янці-Подільському, було тавровано та піддано екзекуції "кнутом 25 ударами, с выставлением указных знаков". В листопаді цього ж року його етапом відправлено до Іркутська, "для употребления в каторжные работы", проте до байкальських берегів він не дійшов. Десь наприкінці року Кармелюк утік по дорозі на каторгу, чи, як мовиться у судовій справі, — "ушел из путевой тюрьмы", розташованої у В'ятській губернії.

Документальне підтвердження цьому фактові віднаходимо у витязі з "Журналу Подільського губернського правління", в якому йде посилання на рапорт прапорщика Синельникова, командира Малмизької етапної інвалідної команди. А той повідомляв, що під час перебування етапу на станції Перетинній, "колодники", тобто в'язні, закуті в

каторжанські колодки, Устим Карманюк і Данило Хрін утекли з етапної шляхової тюрми.

Подробиць повернення Устима в Україну ми вже ніколи не дізнаємося, оскільки щоденника він не вів, але документально засвідчено, що через півроку його вже бачили на території Балтського повіту, тобто на півночі сучасної Одещини. Саме тоді він, очевидно, і приєднався до тих повстанських загонів, які діяли в лісах між Балтою та Кодимою, а також у межиріччі Кодими і Савранки.

Загалом слід пам'ятати, що "кармелюківський рух" не обмежувався лише діями тих груп, чи того загону, якими безпосередньо керував сам Устим Кармелюк. Таких загонів існувало десятки; вони виникали в різних місцях і, не маючи єдиного командного центру, діяли на власний розсуд. Зокрема, відомі загани шляхтича Андрія Словінського, Чорноморця (очевидно, це псевдонім, проте справжнього прізвища поліція так і не з'ясувала), Ілька Сотничука, Івана Литвинюка, шляхтича Вікентія Крижанського...

Мало того, достеменно відомо, що, прагнучи підняти свій авторитет, керівники окремих загонів теж називали себе "Кармелюками". Це збивало з пантелику поліцію, жандармів та військове командування, оскільки створювало ілюзію всюдисутності повстанського ватажка та його невмирущості; адже після кожної звістки про те, що Кармелюка вбито або поранено під час бою, він негайно виникав десь неподалік – живий і здоровий. Крім того, чимало "кармелюківців" діяло підпільно, всіляко приховуючи свою причетність до повстання, але всіляко допомагаючи при цьому повстанцям.

Однак повернімося до кармелюківської сибіриади. Судовими паперами засвідчено, що після низки нападів кармелюківського загону — на шляхтича Павла Опаловського з "присілка" Майдана Головчинецького; шляхтича Леська Базилевського з села Овсяників... — 22 березня 1822 року Устима було схоплено в селі Галузинцях. Вдалося це зробити загонові місцевої шляхти на чолі Феліксом Станіславським, який налічував сімдесят шабель.

Причому з'ясувалося, що, хоча трое повстанців, яких почали переслідувати шляхтичі, не мали рушниць, й озброєні були лише палицями ("дрюками"), проте схопити їх було нелегко. В судових документах засвідчено, що коли один із дворових людей, якийсь Фурман, на чолі групи з вісьми озброєних слуг, наздогнав повстанців, то один із них, судячи з усього, це був Кармелюк, кинувся на нього "и так сильно того Фурмана ударил дрюком, что бывшее в руках ружье переломил, а руку его немилосердно пришиб, и лошадей одну отобрали". Інші переслідувачі почали стріляти вслід повстанцям, але ті, "насміхаючись з їхньої стрілянини", втекли.

Проте Станіславський продовжував переслідувати кармелюківців, залучаючи до операції людей з тих економій, через які пролягав шлях його загону. Врешті-решт йому вдалося схопити Устима, але тільки надвечір, коли двоє з його неозброєних супутників були поранені пострілами з дробовиків. Про те ж, якого значення надавала шляхта цьому арештові, свідчить красномовний факт: уже закутого в кайдани Кармеля до

Літинської в'язниці віз шляхетський загін із шістдесяти осіб, під командуванням шляхтича Ястржемського.

Та хоча шляхтичі були переконані, що до їхніх рук потрапив сам Кармелюк, слідчим довелося добряче попрацювати, щоб переконатись у цьому самим і переконати суддів. Чому? Та тому що Кармелюк уперто називався Василем Гавриленком. З його слів у протоколі допиту від 24 березня 1822 року читаємо: "зовут его Василием, а прозывают Гавриленком, от роду имеет лет сколько, знать не может, а полагает тридцать. Обряда греко-российского, последний раз исповедывался и приобщался 1821 года в великий пост, Херсонской губернии, в неизвестной слободе у священника. Неграмотен. Холост. Родился в австрийском владении около города Замостья, упомянул в которой деревне, от отца Михайла, а матери не помнит, потому что отлучился от той еще в малолетстве".

Ясна річ, такий зачин до біографії слідчих не влаштував, вони всіляко намагалися впіймати заарештованого на неправді і довести, що перед ними — Кармелюк. І тоді, щоб остаточно збити їх з пантелику, Устим вигадує таку пригодницьку біографію, що вона може слугувати сюжетом захоплюючого авантюрного роману. Якщо вірити йому, а відтак — і протоколу допиту, виходить, що цей "австрійськوپідданий" ще в ранньому дитинстві втік з дому та добувся міста Станіслава, тобто нинішнього Івано-Франківська. І чим же він там займався?

Виявляється, що "...тут служил у немца Шуберта, через десять год занимался хлебопашеством, отсель пошел к российской границе. Перешел оную тайно, повыше исаковецкой таможни, достался в город Одессу, тут был без дела дня четыре, по полю пристал к чумакам ростовским, привозившим до Одессы казенный провиант. Следовавшим с бакалиею в Москву, с коими там был. А от толь, забравши казенной аммуниции, повезли в Крым до города Козлова, отсель, с купеческими продуктами, — в город Воронеж, был с ними всего времени года с два в Воронеже.

Отстал от тех чумаков, с другим бродягою по имени Стефан, а по прозванию Кулаков, пошли в город Тулу на заработки. Тут побыли с неделю, но, не найдя работы, пустились идти с намерением достаться в Астраханскую губернию.

При следовании в Казанской губернии, на пути задержаны и доставлены в тамошнее губернское правление. Из оногo, по показанию себя ложно дезертировавшими из рекрутства, отосланы в военную комиссию, по приговору коей наказаны шпицрутенom и отправлены по Владимирской губернии до города Муромля, для определения в Белоозерский пехотный полк, в коем, прослужив месяца с три, бежал из города Судова прямо в Москву. Здесь был в поденных, за работника, целое лето, потом в Калуге чрез зиму, наконец, в Орле — до жнив, с Орла — до города Киева, где был с недели две, отсель пошел в Херсонскую губернию, в коей по разным местам бродяжил целый год до Филиппова поста.

Прошлого 1821 года, с сего времени, пробрался в подольскую губернию, следуя таковым трактом, и поворотил в местечко Мурафу, из оной — в город Бар, а от толь — в Сатанов, с намерением пробратися за границу, и, когда не удалось пройтись, обратися

на Грушки, местечко Дунаевцы, Купин и Ялтушков, где повстречался тому две недели с сего дня, с товарищем Осипом, показавши себя беглым дезертиром, с коим пошли в лес чемиризский..."

Як бачимо, легенда щодо того, як він, Василь Гавриленко, після всіх отих далеких мандрів, врешті-решт опинився на Поділлі, виглядає досить переконливою. За версією заарештованого, він мав намір перейти кордон, щоб опинитися на своїй батьківщині, в Австрійській імперії. Проте, зазнавши невдачі з переходом, повернувся до Бару, а вже згодом, мандруючи, натрапив, спочатку на дезертира Осипа, а потім на іншого незнайомця, з якими його і схопили шляхтичі та слуги з загону Островського...

Як не допитувалися в Устима слідчі, а виходило, що він, Василь Гавриленко, ще в багатьох місцях побував, багатьма справами задля прохарчування займався, але уяви не має, хто такий Кармелюк, і жодного відношення до тих нападів на маєтки, які той нібито організовував, — не має.

"На разбоях, грабительстве и воровстве, — твердо переконував слідчих Устим, — не бывал, и про разбойников, грабителей и воров ему ничего не известно; как не известно и то, кто грабил Базилицкого и Опаловского, коих не знает. Под судом, кроме, как выше указывается, в городе Казани, нигде и ни за что не состоял.

Устимом Карманюком он не есть и не называется и о таковом не знает. Епанчу, что на нем, и платок купил в Херсонской губернии на базаре; шапку — в городе Баре, у неизвестных людей; сапоги сам сделал (це могло бути схожим на правду; Устим виявився вправним шевцем, і навіть підробляв собі цим ремеслом, про це ще йтиметься. - Б.С.) шаровары сделаны из казенной шинели; и из денег его собственных было только восемь рублей, заработанных в Бессарабии..."

Погодьтеся, що, як на людину, котра видавала себе неграмотною і підпис ставила хрестиком, цей Лже-Гавриленко аж занадто добре знався на географії Російської та Австрійської імперій. Так оперувати назвами міст і місцевостей, описувати такі мандри і моделювати такі життєві ситуації під час допитів, протоколи яких можна читати як захоплюючі романи...

Тут одне з двох: або Кармелюк справді настільки ґрунтовно розробляв свою легенду... Але в такому разі версію щодо його неграмотності слід рішуче відкинути і сприймати його, як добре підготовленого підпільника, або, жартома кажучи, австрійського "розвідника-нелегала"... Або ж свого часу він зустрічався з людиною, яка в реальному бутті здійснювала подібні мандри; а Кармелюк, маючи цупку пам'ять, завчив відомості про увесь той маршрут, якого його знайомиць подолав.

І не так вже й важливо – мав той чоловік, який слугував прототипом його псевдоніма, документ на ім'я Василя Гавриленка, чи на якесь інше; або й зовсім не мав його. Зрештою, це ім'я Кармелюк міг вигадати. Проте біографію явно в когось запозичив, можливо, навіть скомпонував її з розповідей кількох людей. Причому мета цієї легенди очевидна: він готовий відповісти перед судом за своє дезертирство, але не під своїм іменем, і не за напади на поміщицькі маєтки. В такий спосіб він рятував не лише себе, але й своїх рідних.

Щоб розвінчати легенду про австрійське походження Василя Гавриленка, тобто з'ясувати його справжню особу, слідчі вдалися до очних ставок Устима з дружиною, Марією Щербою; з трьома синами та з дворюрідним братом Іваном Одудюком. Але під час усіх цих ставок Устим стояв на своєму: він — Василь Гаврилюк, про Устима Карманюка взагалі нічого не чув, а людей, з якими його зводять, бачить уперше.

Звичайно ж, дружина не лише впізнала в ньому свого чоловіка, але й розповіла історію спілкування з ним за той час, коли він уже дезертирував з війська. Переповідаючи її, канцелярист пише:

"В начале появления его, принес ей пояс новый, красный, а пришлого 1821 года весною принес для трех сыновей своих три шапки баранков черных. На одной — черный суконный верх, другая сивого и третья зеленого верхов; и того года, в августе месяце, вышедши с лесу, когда она с детьми брала конопли, дал четыре пары сапогов, пришитих новым ремнем до старых халяв.

А в Филиппов пост, перед Рождеством, принес в'ялую одну рыбу и отдал на праздники. При свидании с нею, говорил, что на степях выбрал себе место для жительства, познакомился с тамошними жителями, бывал у них за кума, купил там корову для семейства, и намерен на зиму засеять и под осень хотел все семейство забрать. И велел овцы продать, но как она не согласна была с ним уходить, то овцы не продавала, и до сего времени удерживает оных для пропитания детей своїх..."

Можна уявити собі, як важко доводилося цій жінці з чотирма дітьми (четвертий син народився в лютому 1821 року, тому брати участь в очній ставці не міг), з тавром дружини розбійника, та під постійним наглядом поліції. Ну а щодо розповідей Устима про його перебування у далеких степах, де він уже нібито й корову придбав, і господарством займається, то Марія вже, мабуть, стомилася від безкінечних фантазій чоловіка – незалежно від того, з яким наміром Устим переповідав їх, — і мудро вчинила, що не спродала своє господарство, тому що після цього всій родині довелося б виживати, хіба що жебраючи.

Найдраматичнішою, звичайно ж, виявилася очна ставка Устима з синами – 15-річним Іваном, 8-річним Остапом і 5-річним Іваном (до речі, на прикладі родини Кармелюків маємо унікальний випадок, коли двоє синів названі однаковим іменем; навіть якщо один із синів умирає, все одно родина рідко наважується називати його іменем іншого сина).

Щоправда, старший син Іван був народжений від першої дружини – проте суті традиції це не змінює.

...Якщо вже зайшлося про родину Устима Кармелюка, то слід пригадати, що першою дружиною його стала Євдокія (Явдох) Петрівна Ясишина, з якою він був повінчаний 28 січня 1806 року. Причому з'ясувати її вік дослідникам так і не вдалося. Річ у тім, що, на час вінчання, у церковній книзі вона була записана вісімнадцятилітньою. З Устимом вона прожила трохи більше трьох років, і достеменно відомо, що померла 13 травня 1809 року. Проте на час смерті вона вже була записана...

23-літньою!

До слова, медовий місяць молодят був спохмурений смертю матері Устима, Олени Василівни, яка, у віці 55 років, померла 30 січня 1806 року, тобто через день після вінчання сина. Вже в травні 1806 року батько Устима Яким Трохимович Карманюк одружився вдруге, взявши шлюб із вдовою, Марією Іванівною Трохимихою, слід гадати, що померлого чоловіка їй було звати Трохимом. З'ясувати його вік дослідникам теж не вдалося, оскільки під час вінчання з Марією у церковній книзі вік його визначався 60-ма роками, а коли 3 червня 1809 року (менш ніж через місяць після смерті першої дружини Устима Євдокії!) він помер, то священник нічтоже сумняшеса записав його 67-літнім.

Коли вже йдеться про батьків Устима, то слід з'ясувати, що їхня родина теж виявилася багатодітною. Найстаршим у родині був Микола, про якого відомо тільки, що помер він 1 грудні 1783 року. Далі ішла Марія, котра в січні 1798 року побралася зі шляхтичем Дмитром Шарповським з подільського містечка Ярошева. Потім народилися два сини — і теж, зверніть увагу! — з однаковим ім'ям Лука. Перший із них, народжений в січні 1782 року, не прожив і п'яти років, померши в січні 1787 року, а доля другого, хрещеного в жовтні 1784 року, залишається невідомою; швидше за все він теж помер ще в ранньому віці.

Як вдалося з'ясувати досліднику А. Хвилі, з так званих "сповідальних розписів" за 1798 рік випливає, що до родини Якіма Карманюка було приписано ще кілька дітей: вісімнадцятирічний Костянтин, шестирічний Василь та дворічний Аврам. Та оскільки в метричних книгах вони як діти Якіма Карманюка ніде не записані, то дослідники припускають, що в даному випадку йдеться про вихованців родини, тобто хрещеників, батьки яких помирали. Таке всиновлення вихованців-хрещеників було давньою і непорушною традицією українського народу. Якщо природні батьки хрещених дітей вмирають, їх новими батьками стають батьки хрещені.

Із реєстраційної (метричної) церковної книги відомо, що Устима охрестили 27 лютого 1787 року. Офіційно саме цей день вважається днем народження Кармелюка, хоча такий підхід до визначення згаданої дати слід вважати помилковим.

Вся справа в тому, що до початку XIX століття в метричних книгах Російської імперії зазначалася лише дата хрещення, отож з'ясувати реальний день народження тієї чи іншої історичної особи, народженої, скажімо, у XVII-XVIII століттях тепер практично неможливо. Адже дуже рідко траплялося так, що дитину хрестили в день її народження, власне так майже наколи й не траплялося; зазвичай між народженням і хрещенням минало кілька днів, дуже потрібних для того, щоб і мати відновила свої сили, і дитя хоч трішечки зміцніло.

Втім, просуваємося далі... Чи був Устим, охрещений під іменем Севастіан, останньою дитиною в родині Якіма та Олени Карманюків? Ні. Відомо, що 29 серпня 1789 року батьки хрестили сина Івана, котрий 17 січня 1796 року, у п'ятирічному віці, помер. І нарешті в лютому 1793 року Олена ошчасливила свого чоловіка двійком дівчаток-близнюків, хрещених під іменами Фросина та Оксана, перша з яких померла

вже на початку грудня 1795 року, не доживши й до трьох років. Що ж до Оксани, то її доля склалася дещо щасливіше.

Щоправда, завдяки витягу з журналу Подільського губернського правління від 21 жовтня 1822 року, ми дізнаємося, що в цей час вона теж потрапляє в поле зору поліції. Точніше кажучи, вона потрапила в це поле зору ще з весни 1819 року, відтоді, як її брат Устим повернувся в рідні краї після втечі в грудні попереднього року з етапної тюрми у В'ятській губернії, по дорозі на сибірську каторгу. Так ось, у згаданій витримці з журналу мовиться таке:

"Устин же, Михайлов (!) сын, Карманюк, примет таковых: лет отроду 20, росту двух аршин 6,5 вершков, лица круглого, носа умеренного, волосов на голове, бровях, усах и бороде светло-русых, глаз голубых, бороду бреет, говорит по-русски чисто, родом Литинского повета, из села Головчинец, крестьянин. Отдан в службу в 1812 году, находился в 4-м украинском полку; в селе Головчинцах имеет сестру родную, Аксению, находящуюся в замужестве за крестьянином Прокопом Вероницею".

Жодних згадок про сестру Устима Оксану (Аксенію) в слідчих та судових документів віднайти, на жаль, не вдалося. Проте згадка про неї в журналі Подільського губернського правління, свідчила про те, що у цього правління та в поліції існувала підозра щодо її причетності до кармелюківського руху; хоча б у той спосіб причетності, що вона допомагала братові переховуватися, або підтримувала, скажімо, харчами.

... А тепер повертаємося до першої дружини Устимової Євдокії. За ті три роки, які відведено їй було долею для родинного життя, вона встигла народити Устимові двох дітей. Старшу, народжену в жовтні 1806 року, вони назвали Настею, проте в червні 1810 року вона померла, лише на рік переживши матір. Другим, наприкінці січня 1808 року, народився Іван, якому в серпні 1834 року судилося померти в тюрмі, де він перебував під слідством у справі кармелюківського руху. Слід зауважити, що, після смерті Євдокії, обоє дітей виховувалися у її батьків.

Вже через півроку по смерті першої дружини, Устим, в січні 1811 року, вінчається з двадцятирічною землячкою своєю Марією Антонівною Щербань. Цей шлюб виявився, якщо і не щасливішим, то принаймні тривалішим. Марія народила Устимові трьох синів: 22 лютого 1812 року - Остапа; 4 травня 1815 року — Івана та 25 лютого 1821 року — Тараса.

Ще на попередньому слідстві старший син Іван розповів про те, що батько навідується додому і зустрічається з дружиною та своїми дітьми. Те ж саме він повторив і під час очної ставки, однозначно впізнавши в Гавриленкові свого батька. Двоє молодших синів теж упізнавали в Устимові батька, проте ось як драматично все це відбувалося:

"...а последние, целуя отца в руки и лицо, утверждали, что он есть в действительности их отец родной, и называется Устин Карманюк, противу чего сей, последний, хотя с изменением себя в лице и дрожавшим голосом, чинил заpiresательство, говоря одно и то же, что он — не их отец, холост и не Устин Карманюк, а Василий Гавриленко".

Якщо старший син, напевне, здогадався, що батько зрікається умовно, рятуючи в такий спосіб і їх, і себе; то навіть важко уявити собі, з яким жахом сприйняли це зречення восьмирічний та п'ятирічний сини, які взагалі погано уявляли собі, що тут, — у кабінеті слідчого, чи в слідчій камері, — відбувається.

Незважаючи на те, що ще десятки людей – селян, шляхтичів, поліцейських, — однозначно впізнали в заарештованому бунтареві Устима Кармелюка, той продовжував стояти на своєму. Ця його впертість викликала певні труднощі в поліції, начальства і в самих суддів.

3

Про те, наскільки справа ускладнилася, свідчить той факт, що 1 листопада 1822 року Подільське губернське правління, яке розташовувалося в Кам'янці-Подільському, змушене було видати спеціальний указ, яким вимагало негайно розглянути справу Кармелюка та його спільників. А, щоб вивести слідство з глухого кута, губернське правління вирішило роз'єднати цю спільну (групову) карну справу, виокремивши справу Кармелюка; відтак одна з них мала слухатися військовим судом, друга – цивільним.

" Губернское правление слушало отношение комиссии военного суда, учрежденной при Каменец-Подольском внутреннем гарнизонном батальоне, коим изъясняя, государь император височайше повелеть соизволил: пойманных в Литинском повете на грабительстве дезертиров судить военным судом при Каменец-Подольском внутреннем гарнизонном батальоне, для чего и составлена сия комиссия. Но как из числа таковых преступников, показывающий себя бежавшим из Белозерского пехотного полка Василием Михайловым, сыном Гавриленком, по произведенному Литинским нижним земским судом исследованию обнаружено, что он есть не Василий Гавриленко, а Устим Карманюк, и за преступление, прежде содеянное по суду в 1818-м году, лишен военного звания, наказан кнутом и сослан был в каторжную работу, — то посему окружной начальник внутренней стражи двенадцатого округа генерал-майор Крассевин предписал его, Карманюка, для поступления с ним по законам за сделанные им ныне преступления, отправить в гражданское начальство... Означенный же преступник Карманюк для содержания под стражею отослан в Каменецкую градскую полицию".

Тобто, в зв'язку з тим, що, як з'ясувалося, свого часу Кармелюка вже було позбавлено військового звання, тобто демобілізовано з армії, — судити його військовий суд права вже не мав. Відтак, довелося передавати його справу до суду цивільного, що й було зроблено.

До слова, вивчаючи документи з цієї судової справи, я звернув увагу на роз'яснення, яке було подане до суду за підписом виконуючого обов'язки цивільного подільського губернатора, графа Грохольського. З нього з'ясовується, що оті вісім карбованців сріблом, які були відібрані у Кармелюка під час арешту, пішли на "виготовлення металевих ручних та ніжних, з нашийниками, кайданів, в яких відправлені вони до Кам'янця, й досі в них перебувають"

Як ви розумієте, справа не в грошах, хоча Кармелюк вимагав повернути їх, мабуть, для того, щоб передати родині. Мою увагу привернув той факт, що і під час перевезення, і під час слідства, Кармелюка та інших повстанців тримали в металевих ручних та ніжних кайданах та в металевих нашийниках. А Кармелюка, побоюючись, щоб він не втік, ще й приковували ланцюгом до встановленого в камері стовпа. І в такому ставленні вражає геть усе – і нелюдські умови утримання Устима, і демонстративний вияв страху перед ним.

Ну, а далі події розгорталися таким чином. Подільський головний суд засуджує (30 грудня 1822 року) Кармелюка до покарання 101 ударом батога та до заслання на довічну каторгу. Набути юридичної сили цей вирок мав лише після затвердження його подільським цивільним губернатором Грохольським, але за місяць до того, як це сталося, в квітні 1823 року, Кармелюк здійснив спробу втекти з Кам'янецької фортеці, хоча вважалося, що втекти з неї неможливо.

Наскільки неординарною виявилася це втеча, свідчить той факт, що вже на другий день після неї виконуючий обов'язки губернатора Грохольський змушений був доповідати про неї цесаревичеві, великому князу Костянтину Павловичу (сину імператора Павла). Ось витримки з цього красномовного документа:

"Долгом моим поставляю рапортовать, что ночным временем, с 12-го противу 13-го числа сего марта, в десятом часу пополудни, арестанты, 11 человек, содержащиеся в передней палате тюремного каменного здания, в крепостном замке в городе Каменце состоявшего; по злоумышленному сговору между собой, тайно сделанному, выломав, во-первых, насильно двери своей казармы и, схватив находившихся тут же у дверей военных часовых, успели в толпе выбежать проломом во двор.

Здесь, действуя нападением и отважною силою, досками от нар и кольями из дров, при тюремном здании сложенных, захваченными напротив солдат из караульной на тревогу выбежавших, успели добратсья по темноте ночи к замкнутым крепостным воротам, и те, по чрезмерному их усилию и отваге, невзирая на стращение часовых, за воротами стоявших, успели выломать и разбежаться.

Собранные в то же самое время с главной гауптвахты военные нижние чины, полицейские чиновники и служители, а также земский справник, старались всеми способами преследовать и переловить колодников. Четыре из преступников за крепостью на поле той же ночью пойманы. Один из них, Яков Струтинский, первый зачинщик заговора и возмущения, убит часовыми из ружья в смерть, последние шесть колодников, пользуясь темнотою ночи, успели скрыться, в состоящие невдали от крепости города Каменца, леса"

Щоб і надалі не травмувати читацьке сприйняття викрутасним канцелярським стилем, яким так любили хизуватися імперські канцеляристи і писарі, поясню, що незабаром, в селі Пудловцях, було заарештовано ще одного втікача – Казимира Борщевського. Іншим п'ятьом вдалося втекти, проте з часом чотирьох із них теж заарештували.

Природно, що така резонансна втеча змусила поліцію та судових урядовців негайно

створити слідчу комісію. Вона з'ясувала, що в той вечір у четвертій казармі (палаті) перебувало двадцять вісім в'язнів, проте в організації втечі взяли участь всього одинадцять з них. Інші ж, або не знали про те, що така втеча готується, або ж просто не наважувалися брати в ній участі. Вечірню перевірку варти, а також перекличку в'язнів, здійснював караульний офіцер 36-го єгерського полку поручик Василевський. Крім того, старший караулу, унтер-офіцер, мав змогу переконатися, що після "відбою" всі в'язні сумирно вклалися спати, " не показав ни малейшого вида в какому-либо заговору и возмущению".

Проте спокій цей виявився оманливим. О десятій вечора один із змовників, Яків Струтинський, попросився у вартових, які перебували в камері, в сінці, до вбиральні. Солдати сприйняли це прохання, як буденну річ, і, відчинивши внутрішні двері камери, дозволили йому вийти. Тобто з цього моменту однією перепорою на шляху до волі у в'язнів стало менше. Той вийшов й одразу ж подав умовний сигнал, гукнувши "Гу, молодці!".

Не встигли вартові збагнути, що цей крик означає, як десять спільників Струтинського, на чолі з Кармелюком, озброїлися дошками з нар, збили з ніг вартових, які стояли в камері, і тих, що знаходилися в сінцях, відчинили зовнішні двері, які були зачинені на внутрішній засув, і вирвалися у фортечний двір. Проте під час цієї сутички вартові встигли прокричати "Караул!", оголосивши таким чином "тривогу".

Що відбувалося далі, ми в загальних рисах уже знаємо: озброївшись полінами, втікачі збили з ніг вартових, які перебували з внутрішнього боку воріт, виламали самі ворота, збили з ніг вартових, котрі стояли з зовнішнього боку воріт, і вирвалися з фортеці. Закінчується доповідь слідчої комісії такими словами: "Из некоторых показаний пойманных арестантов открывается, что о заговоре между бежавшими было уже некоторое подозрение за две недели до сего происшествия, но сознающие ныне, не зная еще достаточно, а кольми паче опасаясь зачинщиков одного заговора, якобы Струтинского, Василия Гавриленка, именовавшегося прежде Карманюком... не смели объявить о сем начальству...".

Не знаю, як у членів слідчої комісії, що вивчала подробиці втечі в'язнів, але в мене ті кілька письмових свідчень, які лягали їм на стіл, і які виявлені упорядниками збірника документів "Устим Кармалюк", породжують низку міркувань і принципових запитань. Передусім, із рапорту віце-губернатора графа Грохольського цесаревичеві Костянтину Павловичу від 9 червня 1826 року дізнаємося, що справу про бунт у кам'янецькій в'язниці повітовий суд розглядав ще 24 листопада 1823 року.

І тут з'ясовується, що до того часу, з шести втікачів, яким бунтівної ночі вдалося зникнути в прикам'янецьких лісах, п'ятьох уже було впіймано. Тобто на волі все ще перебував тільки один з утікачів – Йосип Москалінський. Судячи з усього, подальша доля його так і залишилася для поліцейських невідомою, а, якщо зважити, що засуджено його було за "підробку (підчистку) паспорта й інші карні вчинки", то неважко припустити, що йому знову вдалося зникнути десь на просторах неозорої імперії, або за її межами, з черговим підробним паспортом.

А дізнаємося про це — зі "Списка об 11 арестантах, в каменецком крепостном тюремном замке содержащихся, учинивших было ночью противу 13 марта 1823 года возмущение, буйство и самой побег". Завдяки йому, стали відомі імена всіх змовників-утікачів, а також офіційні причини їх арештів. Отже, до цієї групи увійшли:

Устим Карманюк — за грабунки та втечу при відправці на каторгу; Антон Харлампович — за крадіжку; уже відомий нам Йосип Москалінський; Йосип Свенцький (Свенцицький) — за крадіжку; Микола Прокоф'єв — за бродяжництво; Матвій Горбанець — цей в'язень уже був засуджений за грабунки, отримав покарання 25-а ударами батога, і чекав формування етапної партії, з якою мав вирушати на каторжні роботи; Шимон Маковський — за крадіжку; Михайло Москалюк (Миколук) — українець, який дезертирував з австрійської армії. Засуджений за крадіжку, він, крім того, чекав, що його видадуть австрійській владі; Казимир Борщевський — засуджений за неодноразові крадіжки. Причому напроти нього стоїть загадкова приписка: "Дело о сем арестанте — в Правительственном Сенате по 5-му департаменту".

З цього ж рапорту випливає, що вирок суду стосовно справи про втечу з в'язниці був таким: "По делу сему Каменецкий поветовый суд рассматривая, мнением 24-го ноября 1823 года, заключил:

Из числа бежавших арестантов Струтинского, убитого во время его побега, предать суду божию; прочих же, так как одни из них присуждены к ссылке в Сибирь на поселение, другие — в каторжную работу, а некоторые по приговорам телесно наказаны, из них Москалинского, Борщевского, Харламповича и Карманюка, яко зачинщиков, наказать по 60 ударов, а Маковского, Лазаркова, Прокофьева, Горбаня и Свенцицкого (Свенцкого), повиновавшимся первым, по 30 ударов...".

Що ж до дезертира з австрійської армії Москалюка, то про тілесне покарання його не йдеться, зате мовиться, що він підлягає "висилці за кордон". Приймаючи це рішення, судді, напевне, знали, що закони в Австрійській імперії суворі, там сибірських поселень та сибірських каторжних робіт у судових вироках не передбачалося, зате грабіжників у більшості випадків вішали, а дезертирів — розстрілювали.

4

На жаль, слідчі та судові документи не дозволяють відтворити всю картину тюремного бунту в Кам'янці і, зокрема, роль у ньому Кармелюка; як і з'ясувати, чому сталося так, що він виявився серед четвірки втікачів, яких затримали одразу за воротами. Проте опосередковано можна дійти висновку, що ці четверо нав'язали охороні сутичку, і в такий спосіб дали можливість іншим в'язням утекти. Самі ж відірватися від погоні вже не зуміли.

Причому цей висновок прямо випливає з довідки слідчої комісії, в якій читаємо: "Между тем, караульный офицер, оставаясь на гауптвахте с частью караульных солдат, другой приказал преследовать бежавших... И так они пустились вслед за арестантами чрез ворота на поле, где, при сильном их противоборствии, зарядили ружья и начали стрелять..."

І все ж утеча ця видається досить дивною. Передусім, незрозуміло, чому збиваючи

з ніг вартових, утікачі не роззброювали їх, щоб, натомість, озброїтися самим? Адже тоді вони могли б відстрілюватися. Залишається загадкою, в який спосіб одинадцятаро в'язнів, озброєних лише полінами, зуміли виламати ворота; враховуючи при цьому, що на таку складну операцію їм відводилися лічені хвилини: адже по той бік воріт чатували вартові, а з глибини фортечного двору насувався на них караул. А діяти їм, якщо вірити рапортові, доводилося лише "дошками від нар і кілками, із дрів, складених у тюремному дворі".

Ось і виникає питання: у який спосіб така невеличка купка людей, озброєна таким примітивним знаряддям, могла виламати фортечні ворота? Адже з багатьох історичних джерел та художніх фільмів добре відомо, якій насправді кількості воїнів, і з якими зусиллями, доводилося таранно розламувати ворота під час штурму будь-якої фортеці.

Значно спрощеним видається завдання повстанців, якщо припустити, що проривалися вони не через головні ворота, а через якусь бокову хвіртку, тобто через таку собі "прохідну-караулку", на якій вартові перевіряли документи всіх тих офіцерів і чиновників, які входили до фортеці та виходили з неї.

По тому, як уже 13-го березня Казимира Борщевського було схоплено всього за три версти від Кам'янця, а солдати-єгері, котрі прочісували навколишні ліси і поселення, виявили п'ятьох інших "колодників" не змогли, — віце-губернатор Грохольський і губернське правління звернулися не лише до всіх навколишніх земських поліцій та до сусідніх губернаторів, але й надіслали листи "пограничному австрійському правительству и бессарабскому гражданскому губернатору, чтобы в тамошних областях усилены были меры строгого примечания и надзора за пробравшимися, на случай, туда пятью преступниками. Коим и приметы сообщены с тем, дабы, по отыскании, представлены были за строгим караулом в Каменец-Подольский. О надзоре по черте границы, от Австрии и Бессарабии, и со стороны таможенной стражи сделаны равномерно с окружными начальниками сношения"

Одночасно граф Грохольський створив комісію, якій наказано було обстежити стан фортечної в'язниці, її воріт, а головне, з'ясувати, чи не виявилось серед охорони людей, які були б у змові з "колодниками", і своїми діями чи бездіяльністю допомогли здійснити цю акцію.

"Независимо от сих распоряжений, — повідомляв Грохольський цесаревичу Костянтину Павловичу, — принятых о преследовании и поимке беглых, 13 марта наряжена мною, по сношению с каменец-подольским комендантом, комиссия из советника главного суда 2-го департамента и командира-каменец-подольского гарнизонного батальона. Чиновники сии производят уже исследования о причине сделанного арестантами покушения, и виновных в том, а также имеют обязанность со всею строгостью раскрыть, в каком положении находились тюремные двери и крепостные ворота, и самой караул во время возмущения и побега арестантов, и не имело ли место послабление с чьей-либо стороны в надзоре и демонстрировании арестантов.

По немедленном окончании следствия виновные арестанты в зловередном

покушении на побег, выломку и за причинимые при сем караульным военным 36-го егерского полка нижним чином кольями увечий, преданы будут...законному осуждению"

* * *

Оскільки особисто для Кармелюка втеча з самого початку не вдалася, то вже 11 квітня того ж 1823 року вирок щодо нього було виконано. На кам'янецького міському майдані Кармелюк "наказан 101 ударом кнута"; а потім йому "вновь выжгли клеймо на лбу и сослали в вечную каторгу в Сибирь".

В загальних рисах дослідникам відомо, що цього разу жандармам вдалося пішим конвоем довести Кармелюка до Зауралля. На початку лютого 1825 року він опиняється в губернському місті Тобольську, звідки, вже за кілька днів, його переводять до Ялуторовська (в деяких джерелах зустрічаємо написання - "Ялтуровська"). Проте відбувати покарання Кармелюк наміру не мав. Уже наприкінці лютого він здійснює втечу з ялуторовської гуральні, але його знову заарештовують і, запровадивши значно суворіші умови утримання, переводять на мідний завод коло Тобольська.

Тепер Устим уже готувався до втечі значно старанніше, до того ж, набув певного досвіду. Не минуло й місяця після першої втечі, як у березні 1825 року він знову полишає місце покарання і в травні вже з'являється в Києві, де видає себе за чумака.

Можна з упевненістю сказати, що свого апогею кармелюківське повстання набуло в 1826-1827 роках, саме по тому, як влітку 1826 року Устим повертається на рідне Поділля. І про це свідчить не лише хроніка нападів повстанців на економа з Комаровців Фелікса Станіславського, шляхтича Петра Островського та багатьох інших акцій, але й реакція цивільної влади та військового командування на ці дії. Так, уже на початку грудня цього ж року з'являється наказ подільського цивільного губернатора Грохольського місцевим урядовцям про "організацію шляхетських загонів для зловлення Кармелюка". В січні цей же губернатор звертається вже до місцевих органів влади Бессарабії "про вжиття заходів для виловлення співучасників Кармелюка".

До речі, саме факт звернення подільського губернатора до губернатора Бессарабії, наводить на думку, що воно викликане активізацією дій загонів, які перебували на сучасній Кодимщині, і зокрема, в районі містечка Загнітків та придністровського села Валядинка, — про базу опришків, що розташовувалася в Яру між ними, вже йшлося.

Ще в першій половині грудня 1826 року з'являється розпорядження Літинського нижнього земського суду, яке зобов'язує всіх землевласників посилити охорону своїх маєтків та економій, створити з добровольців загони і, прочісуючи навколині ліси і села, "вжити заходів для зловлення Кармелюка і його спільників". Та, оскільки зусилля поліції, жандармів та загонів шляхетського ополчення наслідків не давали, до справи долучається армія. Доказом цього стає виданий в березні 1827 року наказ чергового генерала 2-ї армії Байкова, про який ідеться у відповідному повідомленні Подільського губернського правління, тобто губернської адміністрації.

В повідомленні мовиться про те, що, посилаючись на Указ імператора, генерал Байков наказує "давать со стороны военной всякую возможную помощь по требованию

земского начальства, для поимки шайки разбойников, скрывающихся в Литинском, Летичевском и Могилевском поветах; от коих же именно войск может быть оказываемо в сем случае содействие, прилагая при сем выписку, просит губернское правление поставить в обязанность отражаемым для таковой поимки земским чиновникам, дабы они с требованиями своими о даче помощи обращались к полковым командирам в самых необходимых случаях..."

У збірнику документів подається дуже цікавий штабний папір - "Виписка про розташування військ 2-ї армії в Літинському, Летичівському і Могилівському повітах". Так от, із цієї "виписки" випливає, що місцева влада і поліція могли залучати частини трьох армійських полків: Казанського, батальйони якого розташовувалися в Новокостянтиніві, Хмільнику та Летичеві; В'ятського - з батальйонами в Зінькові та Деражні; і 31-го егерського - з батальйонами в Могилеві-Подільському, Озаринцях та Сниткові.

* * *

Відчувши таку підтримку з боку армії, подільський цивільний губернатор виступає з розпорядженням, яким зобов'язує органи місцевої влади посилити облави на кармелюківців та розсилає прикмети самого Устима. Проте Кармелюк часто змінював свій зовнішній одяг та одягу, постаючи в іпостасі то військовослужбовця, то купця, то якогось іноземного дворянина.

На цікаві роздуми з цього приводу наштовхують свідчення в літинському нижньому земському суді двадцятилітнього селянина Микити Колосюка з села Гулів. В червні 1827 року йому випало відвозити до Могилева-Подільського працівника тамтешнього суду, дворянина з села Думенок, Якуба Балицького. Й ось, біля однієї придорожної корчми він зустрів думенецького селянина Івана Клаптюкова, якого добре знав, і який, перебуваючи в кармелюківському русі, видавав себе за Литвинюка. З ним було ще троє повстанців, разом із якими Литвинюк минулої зими нападав на Думенки.

Впізнавши в Балицькому співробітника суду, повстанці відібрали від нього заряджену рушницю, й один із них хотів убити його, проте Литвинюк не дозволив і повернув рушницю шляхтичу. Саме в цей час на повозці з дзвіночком над'їхав чоловік у формі поліцейського, який, за описом зовнішності, поданим Микитою Колосюком, точно відповідав прикметам Кармелюка.

А далі, згідно з протоколом допиту, відбувалося ось що: побачивши повстанців, цей поліцейський привітався з ними "здорові були, хлопці" і сказав: "Ану, на боже!..". Після цього кожен видубув з кишені певну кількість грошей і віддав "поліцейському". Той поклав гроші собі до кишені, випив принесеного йому з корчми питва і поїхав геть. Прикмети цього чоловіка, його поведінка та інші відомості про вояж у тій місцевості невідомого "поліцейського" переконали слідчих, що йшлося саме про Кармелюка, який уже не раз влаштовував подібні "вистави з переодяганням".

Уже мовилося про те, що губернська влада видала наказ формувати для боротьби з кармелюківцями загони з місцевої шляхти і надійних селян. І такі загони справді почали діяти. Проте відомо, що, водночас, чимало шляхтичів або брали безпосередню

участь у кармелюківському русі, або ж надавали повстанцям тимчасовий притулок у своїх маєтках, де поліції навіть не спадало на думку шукати бунтарів; чи допомагали їм їжею, одягом, медикаментами.

Серед інших документів, які стосуються цього питання, привертає увагу повідомлення Літинського земського суду Летичівському судові про те, що суд та місцева влада вживають заходів для арешту "загонового" шляхтича Яна Глембоцького, після чого його наказано взяти в ручні та ніжні кайдани і переправити до суду. Так само велено було повестися і з його братом Олександром, а також взяти під нагляд третього брата з родини Глембоцьких — Йосифа, який служив економом в Майдані-Литинецькому, в маєтку Йосипа Ішецького, і в якого Олександр свого часу гостював, а потім кудись раптово і надовго зник.

До речі, упорядники збірника документів потрактовують термін "загоновий шляхтич" - як шляхтич збіднілий. Насправді ж це не так. Незалежно від своїх статків, польське дворянство поділялося на "гербову" та "загонову" шляхти. До "гербової" належали представники тих родів, які свого часу були наділені королем родовим гербом - це були представники родів Потоцьких, Калиновських, Любомирських, Конєцпольських, Вишневецьких...

"Гербова" шляхта належала до еліти нації, яка, серед іншого, мала право участі в засіданнях елекційного сейму, тобто сейму, який обирав польського короля, адже, на відміну від усіх інших європейських монархій, в Речі Посполитій корона за спадковістю не передавалася; тут король щоразу обирався сеймом, з кількох кандидатів. Причому будь-хто з представників "гербової" шляхти міг виставити свою кандидатуру на заволодіння тронем. Або ж його могло висунути місцеве шляхетське зібрання. І тільки представники "гербової" шляхти мали право на отримання аристократичного титулу - барона, віконта, графа, князя. Тобто, власне, титул надавався аристократові разом із наданням родового гербу.

Всі без винятку "гербові" шляхтичі зобов'язані були знаходитися на державній службі. Ще один обов'язок гербового шляхтича - під час війни, на перший поклик короля, він зобов'язаний був з'явитися із загоном, якого повинен був сформувати й утримувати свім коштом. Причому здебільшого ці загони мали формуватися з "загонової" шляхти, тобто шляхти, яка не володіла родовими гербами. Цікаво, що суд не мав права засуджувати шляхтича до тілесного покарання, якщо, звичайно, судді не володіли достатніми підставами для того, щоб позбавити його - за особливо тяжкі злочини - шляхетського звання. Але це було непросто, цьому передувала складна, передбачена законом, процедура. Відповідно, до загонової шляхти належали дворяни, які набули шляхетства, проте не дослужилися до родового герба.

Коли ж, і за яких обставин, Кармелюк знову потрапив до рук поліції? Це сталося 17 червня 1827 року, в селі Кальна-Деражня. Через зраду шляхтича Ольшевського, ватажка повстанців Кармелюка схопили люди місцевого поміщика Янчевського. Про те, як це відбувалося, дізнаємося зі свідчень від 17 червня 1827 року в Летичівському

нижньому земському суді самого шляхтича Антонія Ольшевського. Сталося так, що свого часу цей збіднілий, неосвічений тридцятирічний польський дворянин, який, разом із дружиною, жив у садибі батька, вже побував під судом, як записано у судових паперах, "по сомнению воровства, но на том признан невиновным и освобожден с-под стражи".

У чому саме його звинувачували і наскільки вмотивовано виправдали – так і залишається невідомим. Інша річ, що під час чергової облави на Устима його, тобто Ольшевського, теж затримали і допитали. Й ось тут і відбулася поліцейська вербовка цього "загонового" шляхтича, під час якої Антоній дав письмове зобов'язання за першої ж змоги видати Кармеля, і навіть спробувати якось заманити його до себе.

Ну а далі, згідно з протоколом, усе відбувалося таким чином: "По протечении же двух недель или более, ночью, пришли к нему под хату; называвшийся Кульчицкий застучал в окошко, то он, вышедши во двор, пригласил их к себе на ночь. Спрашивал о Добровольском и об Ильке, а они сидели под плотом. За призовом, пришли все в дом. Между тем, заведя их на ночь к отцу своему, по той причине, что у него есть особенная хата и безопасно могут ночевать, объявил отцу, что сии люди есть Карманюк, Добровольский и Илько, важные преступники... За сим отец, соглашаясь на принятие упомянутых преступников, и когда расположились они спать, то он просил отца, дабы секретно дал знать посесору Домбровскому, а сам остался с ними, дабы не дать повода к узнанию ими о таковом его предложении.

Отец пошел к Домбровскому, сей послал его к економу Лесневичу, чтобы прибыл к нему, Домбровскому. За прибытием коего собрали людей, до 15 человек, и дали о том же знать помещику Янчевскому, который прибыл с людьми днем уже, и поймал означенных преступников. Когда же отец отправился к Домбровскому, и преступники уснули, то он (Антоний Ольшевский) в предосторожность, дабы при поимке не произошло смертоубийства, у принесеного Кульчицким или Карманюком ружья заряженного, пановку и курок намастил лоем, дабы не можно было выстрелить..."

До цього можна лише додати, що при спробі заарештувати Кармелюка, той мав намір стрілити у поміщика, проте рушниця "дала осічку", і Янчевському вдалося вирвати її з рук Устима, після чого той захищався з палицею в руках.

Характерно, що поміщик Янчевський уже не наважувався довіряти охорону повстанця ні своїм селянам, ні шляхті з ополчення, а викликав солдатів, і ті, закувавши Кармелюка в кайдани, довели його (за іншими даними — довели прикутим до воза), під конвоем аж із п'ятдесяти багнетів, до недалекого Летичева. Проте місцева в'язниця видалася поліції не дуже надійною, тож незабаром Устима переводять до значно міцнішої, Літинської. Та, після спроби втечі, до якої Кармелюк вдався разом із двома іншими в'язнями, тюремна влада змушена була прикути, вже взятого в кайдани, Кармелюка ланцюгом до розташованого в камері стовпа.

Саме фразою, яку ви щойно прочитали, і відбуваються у більшості випадків усі офіційні біографи Кармелюка та відтворювачі історії його повстання. Ось і в розділі "Найважливіші дати життя і діяльності Кармалюка" читаємо, що 8-11 грудня відбулася

"спроба Кармалюка втекти з тюрми. Бунт у тюрмі, очолюваний Кармалюком. Тюремна влада, боючись Кармалюка, прикувала його "на ланцюг до стовпа в камері". А що ж там відбувалося в реальності?

Так, перебуваючи в Літинській тюрмі, Кармелюк, незадовго до суду, справді вчинив бунт, в якому взяли щонайактивнішу участь два його товариші — Добровольський і Сотничук. Але що то був за бунт?

Причина його досить незвична і романтична. В тій таки Літинській тюрмі-фортеці утримувалася під вартою дівчина, Марія Добровольська, напевне, родичка Василя Добровольського, яку теж мали притягти до судової відповідальності у справі Кармелюка. Устим був закоханий в неї і вперто домагався побачення. Коли ж йому в цьому категорично відмовили, він, скориставшись випадком, увірвався до "особливої кімнати", в якій у цей час перебувала під вартою Марія і, як делікатно пояснюється в рапорті начальника охорони, влаштував собі з нею (очевидно, забарикадувавшись) "непозволительное свидание".

Та це лише переказ події. А ось як вона відтворена в судових документах, зокрема, в "Рапорті Літинської міської поліції подільському цивільному губернаторові про вчинення Кармалюком "бунту в Літинській фортеці":

"Важливий злочинець Кармелюк, який утримується тут в тюремному замкові в кайданах, тих самих, в яких його припровадили з міста Летичева, надумав і настійно домагався, щоб йому дозволили безперешкодне побачення з "девкою" Добровольською, яку утримали по одній із ним справі в окремій кімнаті. Та коли йому цього не було дозволено, то він, скориставшись випадком, зайшов до її кімнати. Таке помічене недозволене побачення дало підставу для переведення цієї дівчини до етапного будинку"

Ось тут і починається найцікавіше: дізнавшись, що тюремне начальство не має наміру дозволити йому ще одне побачення, Устим почав обурюватися та виявляти непокору.

Чого ж наш ватаг-бунтівник вимагав? Звісно чого... Щоб йому знову дозволили побачення з Марією.

Читаєш рядки цього та інших документів, пов'язаних із тюремним бунтом Кармелюка, і відчуваєш, що навіть начальник охорони, який не мав підстав для приязні до свого небезпечного арештанта, сприйняв учинок Кармелюка стосовно прагнення бачитися з Марією — із суто чоловічою солідарністю. Саме цим пояснюється лаконізм його донесення, і саме тому він не звірствував. Хоча змушений був ужити певних заходів.

Та незабаром Кармелюк з'ясував для себе, що інцидент не вичерпано. Виявилося, що, на покарання за її "недозволене побачення", Марію перевели до "етапного будинку", де бачити її повстанець уже не міг. Розлючений цим рішенням начальника охорони, Устим збив з себе кайдани, потім збив кайдани з Добровольського та Сотничука, які одразу ж підтримали його. Ну, а в рапорті на ім'я губернатора події в літинській в'язниці відтворювалися таким чином...

"Після цього Карманюк виявив себе рішучим та відважним на зло, виголошуючи "похвалання" стосовно чиновників... І що наміри свої він здійснить. І хоча йому різними способами пояснювали, що, згідно з розпорядженням уряду, наміри його задоволеними бути не можуть, а також ми всіляко запобігали його замахам, але заходи ці виявилися марними. І рішучість його зі сміливістю до такої стадії збільшилися, що він похвалявся вбити кожного, хто потрапить йому під руку, а себе схопити не дозволить.

Нарешті, в злобі, збив із себе кайдани і запрошував інших арештантів до обурення, але допомогою їхньою не скористався, окрім двох: Добровольського і Сотничука, які стали співучасниками його замаху. З них він теж збив кайдани, повідривав замкові скоби від інших кімнат, аби можна було вільно ходити по них, а також збив замок з цейхауза (речової комори) і деякі речі заніс до кімнати, з наміром спалити їх, але не здійснив цього...

Разом із двома згаданими співтоваришами він зачинився в кімнаті, де приготував цеглу, вийняту з печей, і дошки, повиривані ж нужника, для захисту, на випадок взяття його, а для запасу харчів – повідбирав хліб від інших арештантів, які зі страху змушені були підкорятися йому.

...І під час його запертя в кімнаті, яке сталося на третю добу його замаху, тобто 11 числа, всі арештанти були вигнані з тюрми, а (Кармелюк) командою у тій кімнаті був оточений і, після застосування рязних засобів... примушений до підкорення...

А щоб він, Карманюк, надалі від похвалень утримався і не підбурював інших в'язнів, а також не міг організувати втечу, як він це вчинив у кам'янецькому замку, поліція, без дозволу начальства, наважилася тримати його на ланцюгу. Хоча такі дії й заборонені, проте іншого засобу (втихомирити Кармелюка) вони не знають"

Бунт кармелюківців у латинській тюрмі так налякав її керівництво та повітове начальство, що повітовий стряпчий змушений був звернутися до Літинського повітового суду з проханням негайно розглянути справу арештантів, які вдалися до бунту і до спроби здійснити втечу, тому що й далі залишати Кармелюка та його товаришів у в'язниці небезпечно.

Можливо, на підставі такого звернення повітового керівництва до губернатора Подільського краю, незабаром з'явився указ губернського правління, який зобов'язував Літинський суд негайно розглянути справу Кармелюка та двох його спільників, які вдалися до бунту і мали намір утекти з в'язниці. Причому зазначалося, що взяття Устима на ланцюг є незаконним, оскільки протирічить нормам утримання в'язнів, визначеним "височайшим повелінням". Цей же указ зобов'язував літинського повітового хорунжого, повітового стряпчого та представника військового відомства з'ясувати всі обставини цього бунту, а також дослідити всі ті обставини, які призвели до того, що Кармелюк зумів дозволити собі "недозволене побачення" з дівцею Добровольською.

...Цього разу у справі Кармелюка проходила ціла група повстанців. Відтак із судових документів випливає, що Кармелюка Літинський повітовий суд засудив до 101 удару батоном та до того, щоб під суворою охороною заслати його на каторжну роботу.

Таке ж покарання виявилось у повстанців Василя Добровольського, Івана Литвинюка та Олександра Витвицького. Що ж до Івана Вишньовського, Фелікса Янковського й Андрія Барського, то рішенням суду їх було віддано в солдати, з умовою – якщо котрийсь із них виявиться за станом здоров'я непридатним для солдатської служби, то має бути засланий до Сибіру на поселення.

Досить суворе покарання – двадцять п'ять ударів батоном та сибірське поселення – дісталось й коханій жінці Устима, активній учасниці повстання Марії Добровольській. По п'ятдесят ударів присудили Роману Музиці та Василю Кривенькому...

Втім, згодом рішення суду щодо Марії Добровольської було переглянуто. Замість ударів батоном, їй було "за принятие от преступников платья в городе Литине", покарано 50 ударами канчуком, після чого її мали відіслати до місцевої римо-католицької консисторії, для визначення церковного покаяння, а вже потім "обратитъ ее, Добровольскую, на жительство в селени Поросятков и там отдаче отцу ее, Ивану Добровольскому, под надзор за ее поступками". Тобто двадцять п'ять ударів їй було додано, зате без сибірського поселення.

На жаль, подальша доля її за судовими документами не простежується.

Гаразд, а яким було рішення суду щодо зрадника, Антонія Ольшевського? Ось воно: "Жительствующего в Кальной-Деражне Антония Ольшевского, который ко всегдашнему сотовариществу с Карманюком и его сотоварищами сознался, с поводу того, что он к пойманию Карманюка летичевским справником был упрощен и в дом отца своего разбойников привел... от наказания оставить свободным и отдать под надзор экономии и общества".

6

З судової справи відомо, що на місце заслання, до Тобольска, Кармелюк прибув на початку січні 1829 року. А вже 29 січня відправлений на роботу до Боровлянського заводу. Проте особливого бажання працювати на будь-якому з тамтешніх підприємства повстанець-каторжанин не мав, і 26 травня того ж року він зумів якимось чином утекти. Шкода тільки, що ніяких подробиць цієї втечі судові документи не відтворюють.

У "Найважливіших датах життя і діяльності Кармалюка" зазначається: "26 травня 1829 рік. Втеча Кармелюка з каторги, з Боровлянської гуральні (тобто з горілчаного заводу)".

Якщо, знову ж таки за судовими документами, простежити шлях, який пройшов утікач, то він вражає. Ось та "дорожна карта", яка вела Кармелюка з Сибіру до України: Камишлов, Катеринбург, Кунгур, Омнок – Пермської губернії; Казань, Чебоксари, Васильсурськ, Нижній Новгород, Горбатов, Гороховець, В'язники, Ковров, Володимир, Богородськ, Покровськ, Москва, Калуга, Козельськ; Орловської губернії – Болхов, Орел, Кроми, Дмитровськ, Севськ; Глухів Крелевець, Борзна, Ніжин – Чернігівської губернії.

Навіть важко уявити собі, як — без грошей, без документів, без транспорту й належного одягу, нарешті, з каторжанським тавром на чолі, – Кармелюку за сім місяців вдалося здолати тисячі кілометрів. Якою мужністю та фізичною витривалістю слід було володіти, щоб зважитися на подібний рейд, і це в той час, коли вся поліція та

жандармерія імперії шукала його, і коли в будь-якому селі чи містечку, на будь-якому тракті його могли схопити. Врешті-решт, це все ж таки сталося, його знову заарештували, але вже в далекому від Боровлянки українському Ніжині.

* * *

Одразу ж зазначу, що арешт Кармелюка в Ніжині видається найбільш загадковим. Точніше, навіть не сам арешт, а ті обставини, які почали складатися після нього і які становлять окремий сюжет в авантурній біографії цього повстанця. Сюжет, справді гідний пера романіста.

Уявіть собі ситуацію: каторжанин, особливо небезпечний державний злочинець, який утік із Сибіру, з відведеного йому місця каторжної роботи, раптом знову опиняється у... військовій частині, стає рядовим Архангельгородського піхотного полку.

Ясна річ, у солдати він потрапляє під вигаданим іменем і прізвищем Павла Богданова, та все ж таки складається враження, що доля давала Кармелюку ще один шанс докорінно змінити плин свого життя: адже, якби він і цього разу не дезертирував з військової частини, то міг би відслужити належне йому і вийти у відставку.

Про те, що і як відбувалося в Ніжині, а згодом – і в полку, можемо дізнатися хіба що зі свідчень самого Кармелюка. Звичайно ж, під час допитів він не завжди відтворював події саме так, як вони відбувалися, деякі факти змінював, деякі просто замовчував. Проте інших документів, які б проливали світло на ці події, не існує. Отже, звернімося до поліцейського протоколу...

"Карманюк, при бытности литинского поветового стряпчего и начальника инвалидной команды, спрашиван 9 декабря 1830 года и показал, что действительно он есть преступник тот, который в 1828 году за разные преступления по приговору Подольского главного суда...чрез палача сто одним ударом, с выставлением указных знаков, сослан был в Сибирь в каторжную работу. По поступлении же в город Тюмень тамошним "общин по колодничей части присутствием" был выбран и отправлен 29 января 1829 года в Боровлянский винокурный завод, в работу, с которого в 1829 году, мая 16 числа, с намерением прибытия за границу, в Австрию, учинил побег...

В Нежине, при проходе 1 января 1830 года, на заставе смотрителем, за неимением "письменного вида" (тобто документа, посвідчення особи), задержан и представлен в тамошнюю градскую полицию, где, (так как имел случай, когда содержался в принадлежащей к городу Орлу тюрьме), познакомиться с пересылавшимся на Сибирь жителем Екатеринославской губернии и повета, из хутора помещика Якубовича, крестьянином Павлом Богдановим, когда по рассказам его, показался под одного именем бежавшим..."

Словом, якщо відійти від канцелярської писанини, в якій важко щось второпати, все відбувалося так... Під час перебування в орловській пересильній в'язниці, Кармелюк познайомився з відданим у солдати російським селянином Павлом Богдановим. Знаючи біографію цього чоловіка, він у Ніжині назвався його іменем і зумів переконати поліцейських, що є рекрутом-втікачем.

Перевіряти цю його версію ніхто не став, оскільки будь-яка подібна перевірка, за

тодішнього стану засобів зв'язку і транспорту, вимагала чимало часу, а солдати — вони імперії завжди потрібні. Отож із Кармелюком і повелися, як належить поводитися в даному випадку з рекрутом. Його було відправлено на батьківщину справжнього Богданова, в Катеринослав.

На щастя, Кармелюка, там його особу теж ніхто перевіряти не став, отож, згідно з рішенням "тамошней ордонанс-гауза военно-судной комиссии", його було покарано стома ударами палиць і вислану на службу в Медведківську Волость Новгородської губернії, до Архангельгородського піхотного полку резервної дивізії.

Звичайно ж, умови життя в армійському полку видавалися значно легшими, ніж на каторжній роботі в Заураллі, де він майже постійно перебував у кайданах. Та й кліматичні умови були легшими. Проте Кармелюка ці вигоди не втішали. В полк він прибув на початку липня 1830 року, а вже через місяць утік із нього. "... А начальных чисел августа месяца, — мовиться з цього приводу в судовій справі, — предположа довершить свое намерение перейти непременно за границу, в Австрию, в одной казенной шинели, учинил побег, отколь следовал в Псковскую губернию, более четыреста верст от Медведковской волости состоящей; тут, в неизвестном месте, шинель бросил, а переоделся в бувший при нем полушубок, пошел на Витебск, Могилев..."

Втім, у вже цитованому розділі збірника документів "Найважливіші дати життя і діяльності Кармалюка" шлях Устима до рідного Поділля простежується значно ґрунтовніше, і становить собою таку схему: "Втеча Кармалюка з Архангелгородського полку. Подорож до Новгородської губернії, звідти — до Псковської губернії, далі у Витебськ, Могилів, Рогачов, Овруч, Райгородок, Янишпольську Слобідку (Літинського повіту), потім — у село Нова Синява"

Загалом, можна було б засумніватися в правдивості цієї історії з рекрутом Богдановим, адже за кого тільки Устим не видавав себе. Проте існують два документи, які засвідчують, що насправді так усе й відбувалося. Один із них — відповідь комісії військового суду катеринославського "внутрішнього батальйону" на запит Литинського земського суду. Ось вона:

"Комиссия военного суда екатеринославского внутреннего батальона Литинский нижний суд уведомила, что преступник Карманюк в оной комиссии под судом не состоял, а был под следствием Павел, не Богданюк, а Богданов, а по снятию показания был наказан перед розводом палками (сто ударов), который в числе подобных отправлен в резервную дивизию, во 2-й корпус, квартирующий в городе Боровичи".

Надіслав своє повідомлення суду і командир резервної бригади, який писав "Сим оный суд уведомляю, что действительно состоял на службе в резервном батальоне Архангелгородского пехотного полка, определенный из преступников в прошлом 1829 году июля 21 числа, Павел Богданов; и учинил побег 14 августа того же года (насправді це сталося на початку серпня 1830 року) вместе с рекрутом Иваном Гайдою, который, по уведомлению оного суда, был пойман и до сего времени не доставлен, где же находится — неизвестно".

Одначе, деталізуючи втечу Кармелюка з Архангелгородського полку та затримання в Ніжині, ми з вами дещо відволіклися від його "сибіриади"

Отже, місце каторжної роботи Кармелюка в Сибіру, точніше в Заураллі, нібито ж визначене, і дата втечі дослідника була відома. Та все ж таки ніхто не знав, як саме відбувалася ця втеча, яким чином Устиму вдалося звільнитись з-під варти. З цього приводу сперечалися, висували різні версії. Одначе документів, які підтверджували б перебування Кармелюка в тій чи іншій місцевості, його втечу звідти, тривалий час виявити не могли. Як же все-таки виявили? Коли це сталося і кому вдалося?

Поступово я почав налагоджувати зв'язки з краєзнавцями Тобольська, інших міст і сіл Тюменської і Курганської областей, і незабаром з цього листування з'ясувалося, що в Заураллі Кармелюк відомий зараз не менше, та й шанують його пам'ять, на мій погляд, не з меншою поштивістю, ніж в Україні. Зізнаюся, мене це приємно здивувало і зворушило.

Переконливим свідченням цієї пам'яті є десятки легенд і оповідань, пов'язаних з народним героєм України; публікації в місцевих газетах з нагоди ювілеїв Кармелюка і повстання; в їх числі — й публікації матеріалів, що розповідають про пошуки краєзнавців.

На той час (70-ті роки минулого століття) я, наприклад, не пригадував жодної ґрунтовної публікації на Одещині місцевих дослідників, які б займалися всерйоз історією Кармелюківського повстання. Та й газети Вінниччини теж, здебільшого, обходилися офіційним переказуванням давно відомих фактів, міфів та чуток. А, погодьтеся, десятиліття дій загонів Кармелюка на Південному Поділлі не порівняєш з кількома місяцями заслання народного ватажка в Заураллі. До того ж, це часточка нашої національної історії.

Одначе повернімося до документа, що свідчить про втечу Кармелюка. Виявлено його було в Тюменській області. Як з'ясувалося, дослідницьке щастя всміхнулося не професійному історику, а взагалі, людині зі сторони, медику за освітою, з сусіднього обласного центру, Кургана; лікареві обласної лікарні, українцю за національністю, пристрасному досліднику всього, що пов'язане з українцями-каторжанами, Василеві Кузьмичу Видуті.

Втім, первісно, лікаря Видуту цікавили не самі каторжани. Збираючи для своєї можливої кандидатської дисертації матеріал, пов'язаний із станом та розвитком медицини та закладів охорони здоров'я в Заураллі, він, зокрема, зацікавився і станом охорони здоров'я у в'язничних закладах, адже каторжани та ссильні становили в ті часи значну частину робочого люду цього суворого краю,

Відтак, працюючи в Тобольському філіалі державного архіву Тюменської області (ТФ ГАТО), Видута, серед багатьох інших документів, почав уважно вивчати величезний жандармський обліковий журнал, яким до нього вже не раз цікавилися чимало дослідників та краєзнавців. Але саме В. Видуті вдалося виявити запис: "Кармелюк Устим, він же Гавриленко...", і зрозуміти істинний смисл цієї знахідки, оцінити її

значення для історії. А тим часом у нерозбірливому, як і всі інші, записові чітко зазначалося, що оного каторжанина було направлено на Боровлянський завод.

До речі, селище, де він знаходився, так і називається нині — Боровлянській Стекольний Завод. Але розташований він у Білозерському районі Курганської області, в той час, як сліди Кармелюка здебільшого намагалися відшукувати поблизу Тобольська; і в цьому полягала одна з дослідницьких помилок.

З допомогою іншого краєзнавця, вже з самого селища Боровлянській Стекольний Завод, мені вдалося отримати фотокопію невеличкої статті Василя Видути з приводу цієї знахідки, опублікованої в 1955 році Курганською обласною газетою "Советское Зауралье". Є тепер у моєму кармелюківському архіві і фотокопія самого запису в журналі, записи кількох легенд і оповідань-спогадів про Кармелюка.

Та чи вірно було передано в статті В. Видути текст запису, хоча саме на нього посилалися потім у своїх статтях інші дослідники і краєзнавці?

Звертаюся до керівництва ТФ ГАТО і через деякий час одержую копію тексту запису, в якому про Кармелюка — якщо цей текст розбити на умовні граfi — говориться дослівно таке:

"Кармелюк Устим, він же Гавриленко, 42 роки, Подільської губернії, Літинського повіту, з селян, за грабунок по присуду Подільського головного суду покараний батогом 101 ударом в роботу союзниками".

А далі, в граfi "особливі прикмети" читаємо: "обличчям чистий, очі сірі, волосся русаве, зросту двох ар(шин)". Ще далі: "направлений на Боровлянський завод 29 січня, майна не має, віри грецької".

Крім того, в спеціальній граfi напроти цього запису — ще один, на жаль, занадто лаконічний: "Утік 26 травня 1829 року".

Звіривши цей запис із тим, якого подавав у своїй сенсаційній публікації В. Видута, одразу ж виявляю кілька суттєвих неточностей. По-перше, слід уточнити саму назву джерела. У Видути цей реєстраційний журнал названо "Алфавітом про каторжних", а справжня назва його — "Алфавит за 1829 год каторжных".

Ясна річ, назвати цей "Алфавит..." зразком канцеляристики дуже важко. Деякі записи зроблено поза граfiами, зі своєрідною пунктуацією, тож, по суті, їх доводиться розшифровувати.

Важко сказати, з якої причини, чи то з неувважності, чи якісь місця тексту здалися Видуті нерозбірливими, але він пропустив такі важливі для з'ясування особистості каторжанина свідчення, як вік Кармелюка — 42 роки, завдяки чому можна точно вирахувати рік його народження. Відсутні також дані про його зріст, майновий стан, віру.

А це теж має принципове значення для ідентифікації особи, та й просто, для з'ясування деталей. Отож моя публікація дає точний текст єдиного існуючого на сьогодні документа, який розкриває таємниці останнього заслання й останньої втечі Кармелюка, під час якої він пройшов шлях від Боровлянки, з-під далекого зауральського Кургана, до... Балти, що на півночі Одещини.

До речі, оті слова "...наказан кнутом 101 ударом в работу союзниками", деякі дослідники намагалися витлумачити в той спосіб, що, мовляв, він покараний батогом своїми ж товаришами каторжниками, за аналогією до того, як у тодішній царській армії карали шпіцрутенами самі товариші по службі.

Але я з таким трактуванням не згоден. У подібний спосіб карали лише шпіцрутенами, і лише в армії. А Кармелюк перебував у каторжній в'язниці. Легше й логічніше було б припустити, що там мається на увазі "со знаками". І тоді можна було б погодитися з розшифровкою самого Видути, поданою ним у згаданій статті, правда, без пояснень: "(направлений) в роботу зі знаками (клеймом) на Боровлянський завод". Принаймні таке прочитання видається вмотивованішим.

Насправді ж там мовиться, що, після покарання батогом, його направлено (якщо перекласти на сучасну мову) на роботу "разом з іншими в'язнями".

Так от, щоб надати дослідникам достовірну інформацію, я трохи вище процитував текст у тому вигляді, в якому він є у жандармському "Алфавите за 1829 год каторжных", отож не буду повторюватись.

Привертає увагу зазначення в "Алфавіті..." зросту Каремлюка – два аршини. Якщо зважити, що аршин дорівнював 71 сантиметрові, то виходить, що на зріст Кармелюк не сягав навіть півтора метри. Такого бути не може. Щоправда, в зовнішньому описові одного з сучасників Устима, який дійшов до наших днів, зазначається, що він був "не дуже високим, плечистим, надзвичайно сильним". Проте навряд чи під визначенням "не дуже високий" сучасник мав на увазі чоловіка, зріст якого ледве перевершував метр сорок сантиметрів.

Щоб з'ясувати, якого ж росту Кармелюк був насправді, звертаюся до витримки з "Журналу Подільського губернського правління", в якому, в описові особливих прикмет, зазначається, що зріст його становить два аршини і шість з половиною вершків. А далі математика нескладна: до двох аршинів, тобто до метра сорока двох сантиметрів, додаємо 28,6 сантиметрів (вершок становить 4,4 см.) і, таким чином, дізнаємося що зріст його був 170,6 сантиметра.

Слід також мати на увазі, що в цьому реєстраційному журналі йшлося не про першу втечу Кармелюка з Тобольського краю. Перша відбулася восени 1825 року. Сталося так, що після арешту, який відбувся 1824 року, Кармелюка понад рік етапували до Тобольської каторжної в'язниці. Після нетривалого перебування там, месника перевели до в'язниці міста Ялуторовська, з якої він спромігся втекти. Дослідники давно з'ясували, що ця втеча виявилася, хоча й невдалою, оскільки невдовзі Кармелюка знову заарештували, зате найдокладніше задокументованою.

Так от, із в'язничної хроніки випливає, що якоїсь осінньої днини, по тому, як над містом стихла буря, Устим зумів виламати ґрати в своїй камері, після чого зібрав сорочки з усіх в'язнів, які перебували в його камері, і міцно поєднав їх у довге полотнище. Потім прив'язав до одного кінця камінь і закинув його за частокіл тюрми, другий кінець, природно, був відповідним чином прив'язаний до нар.

Оскільки відстань між вікном й огорожею виявилася незначною, всі в'язні,

користуючись темрявою і зливою, зуміли непоміченими перебратися по цьому полотнищу на волю, наче по підвісному мосту. Про те, що камера спустіла, охорона дізналася тільки вранці.

8

Та це, нагадую, йшлося про першу втечу Кармелюка, після якої добутися до України він не зумів. А яким чином Кармелюку вдалося втекти з Боровлянки вдруге? Чи допомагав йому хтось в організації втечі? І втікав він один, чи з кимось із в'язнів?

Як ми вже бачили, відповіді на всі ці запитання запис в "Алфавите за 1829 год каторжных" не дає. До речі, забув сказати, що фотокопію статті лікаря Василя Видути, опублікованої в курганській обласній газеті "Советское Зауралье", я отримав уже від місцевого слідопита, з самої Боровлянки. Звертаючись до краєзнавців, я зумів-таки виявити кілька деталей перебування Кармелюка на каторзі. А от, щодо втечі, то найбільш реалістичними видаються дві версії-легенди.

Згідно з однією з них, працюючи разом з іншими в'язнями в місцевому кар'єрі, Кармелюк, якого було прикуто до тачки і закуто в кайдани, якимось чином зумів обдурити охорону, відірвався від тачки і спромігся добутися до сусіднього села Тебеняцького, де знайшлися добрі люди, які допомогли йому розбити кайдани, дали одяг та їжі на дорогу і показали надійну стежину, що вела через тайгу.

Другу легенду було опубліковано в тому ж таки "Советском Зауралье" 20 березня 1977 року, з нагоди 190-річчя від дня народження Кармелюка. До речі, запитаймо себе, чи багато наших українських обласних газет згадали тоді про цю дату? Чи багато з них спробували відшукати якісь нові відомості про Кармелюка? А в Курганській області про нього пам'ятають, відзначають кожну дату, пов'язану з Кармелюком та очолюваного ним повстанням. Чи не правда, повчальний приклад подають нам російські колеги?

Мабуть, слід припустити, що втік Кармелюк саме з кар'єру, що знаходився неподалік Боровлянської каторжної тюрми. Тому що, згідно з кількома версіями, саме там він постійно й працював. І доводиться лише жалкувати, що ця оповідка-легенда не дарує нам жодних подробиць. Як саме вдалося Кармелюку обдурити охорону? Як він, у кайданах — від тачки йому, напевне, вдалося одразу звільнитися — зумів утекти і добутися Тебеняцького, що знаходиться за дев'ять кілометрів од Боровлянки?

Так ось, автор публікації в "Советском Зауралье" Євген Селетков відтворює давню місцеву легенду в такий спосіб:

"Накануне Троицина дня отпросился Кармелюк сходитъ до Сретенской Тебенянской церкви для исповеди и причастия. Отправились с ним Петро да Иван Гожий (возможно, слід було російською написати Гожый - Б.С.) да Федор Джюба (возможно, Дзюба - Б.С.) да Филипп Яценко. Ушли под конвоем одного солдата... Там Устим припугнул попа и потребовал от него свидетельства, что он, якобы, богомолец Сретенской церкви из Курганского округа, и идет по Святым местам, чтобы припасть к мощам в Киево-Печерской лавре. Поп сделал это.

Но снятые кандалы Устим не спрятал в землю, не бросил в болото, как другие прочие беглецы, а повесил на высоченную березу. И записку оставил господину

приставу заводу Жилину, что, мол, так и так: не поминайте лихом, кирпичи делайте сами, а мне недосуг, надо вызволять крепачков из неволи..."

Селетков навіть і не спробував проаналізувати цей переказ, це фольклорне свідчення. Але давайте зробимо це ми з вами. Перш за все переказ цікавий тим, що, на відміну від усіх інших легенд та оповідок, тут уперше названо імена конкретних людей, що відбували покарання разом із Кармелюком: брати Гожії, Федір Джюба (можливо, Дзюба) та Пилип Яценко. Судячи з прізвищ, усі вони були українцями. Можливо, що й автор цього спогаду-легенди теж українець-каторжанин. Але чи були названі тут люди реальними постатями? Якщо так, то чи мають вони якесь відношення до кармелюківського повстання на Поділлі? Чи вдалося комусь із них врешті-решт втекти, якщо не з Кармелюком, то після нього? Нарешті, яка їх подальша доля?

Усі ці запитання ще чекають своєї відповіді. Автору цих рядків ще належить попрацювати в архівах у намаганні з'ясувати, чи маються в котромусь із "Алфавітів каторжних" (в алфавіті за 1829 рік вони не виявлені), або в інших документах тієї доби, якісь згадки про цих каторжан. Можливо, вони дозволять простежити долю хоча б одного з них, виявити нитки, що пов'язують їх з Україною.

Звичайно, якщо Кармелюк справді отримав від священника такого документа, це дуже допомогло йому в далекій подорожі до рідного Поділля. Зрештою, він дійсно міг отримати такий папір через когось із знайомих, бо, якби піп видав його під загрозою, то негайно повідомив би про це жандармів, а ті повідомили б жандармські управління губерній і повітів, якими Кармелюк мав би добуватися до України.

Знову ж таки, лишається нез'ясованим: як саме він утік, чому його не затримав охоронець? До того ж, для написання такого документу потрібен час. Та й як би Кармелюк зумів залякати священника під час молитви, коли в церкві є люди, є озброєний солдат?

Ще більші сумніви охопили мене, коли, з допомогою краєзнавців — Є. Селетков на той час уже помер, — вдалося з'ясувати, що в часи Кармелюка в Боровлянці діяла власна церква. Отож навряд чи існувала потреба відправляти тайговою дорогою групу каторжан до сусіднього села на сповідь чи молитву. Тим паче, під охороною всього лиш одного солдата!

У моєму домашньому архіві зберігається лист найпослідовнішого з дослідників історії, пов'язаної з перебуванням Устима Кармелюка на каторзі в Курганському краї, краєзнавця І. Меншикова. Цей чоловік майже все своє життя прожив саме в тому селищі Боровлянській Стекольний Завод, тепер Білозерського району Курганської області, в якому перебував табір каторжан і де працював український повстанець Кармелюк. Оскільки інформація, яку подає в листі до мене курганський дослідник, надзвичайно цікава, дозволю собі процитувати його листа майже без скорочень. І мовою оригіналу:

"Уважаемый тов. Сушинский, здравствуйте!

Меня попросили, и я с удовольствием отвечаю на Вашу просьбу от 20 марта с.г., касающуюся пребывания Устима Кармелюка в сибирской ссылке и его побегов из этих

мест. Ознакомился и с заметкой, кем-то присланной из г. Кургана, в газету "Известия". Да, в Тобольском госархиве Тюменской области, в томе 25, в алфавитных списках о каторжных за 1829 год, есть имя Устима Кармалюка. В записях упоминается о том, что он препровождается на боровлянский каторжный завод...

Первым эти записи нашел курганский историк-исследователь Видута. А потом о Кармалюке стали писать многие, безжалостно искажая достоверность. А ведь это история! Так, например, Боровлянский стекольный завод никогда не был "каторжным", и появился он в селе в 1834 году. А Винокуренный завод был построен в 1742 году, и с 1789 по 1831 год действовал как "каторжный". В этом же году упразднился.

Вас интересует, в частности, каким образом Кармалюку удалось обмануть охрану и бежать с помощью верных людей из соседней деревни Тебеняк? В корреспонденции к 190-летию со дня рождения У. Кармалюка, в областной газете "Советское Зауралье" за 20 марта 1977 г., Е. Селеткова "Славный рыцарь" писалось:

"...Накануне Троицина дня отпросился он (Кармалюк) сходить до Сретенской Тебенякской церкви для исповеди и причастия... Но, - продолжает автор, - снятые кандалы Устим не спрятал в землю, не бросил в болото, как другие прочие беглые, а повесил их на высоченную березу. И записку оставил господину приставу завода Жилину, что так, мол, и так, - не поминайте лихом, кирпичи делайте сами, а мне недосуг, надо вызволять крепачков из неволи..."

Какой абсурд! И такую безалаберщину пропускают в газету! Зачем надо было отпускать Кармалюка с его друзьями в Тебенякскую церковь за девять верст, в цепях, да под охраной лишь одного солдата, если в самом селе Боровлянское тоже действовала своя церковь? А где же был солдат, почему он бездействовал в те минуты, когда Устим предъявил требования попу? И зачем надо было лезть на высокую березу, чтобы "водрузить" там кандалы и записку?

Вот так глупо, своеобразными версиями, искажается история о легендарном человеке!

Или еще позволю себе привести одну, придуманную тем же Селетковым, версию. В селе Боровлянка, на огороде, весной, была выпажана цепь из связующих колец диаметром до 100 мм. На концах ее - плоские кольца с заклепками. И из-под пера упомянутого автора вырвалась сенсация: "Это кандалы! Кандалы, будучи не снятыми с каторжника!"

Эту цепь фотографировали, снимки пошли по музеям и иным выставкам. Однако, глядя на это изделие, никто не задумался, особенно из местных: "А почему же хотя бы с 1831 года не могли выпажать эти кандалы, ведь испокон веков там был огород, а кладбище было за селом. Правду надо сказать о том, что каторжан не погребали в кандалах. И что кандалы имели сугубо определенный вес и стандартные мелкие связующие кольца. Эта же цепь откована в местной кузнице и являлась составной частью крестьянской пристяжной упряжи.

Можно писать еще о многом и о разных версиях, придуманных "краеоведами", но следует ли? Я оберегаю вас от возможных опрометчивостей и советую лично

установить связь с Тобольским госархивом. Ведь Кармалюк был не только на Боровлянском каторжном заводе (я основываюсь только на записях тома № 25), он был и на Ялтуровском винокуренном заводе, на медеплавильном (Урал).

07.04.1987. С уважением. И. Меншиков.

Боровлянский Стекольный Завод".

Я навмисне процитував цього листа, щоб нагадати, що процес пошуку нових даних, пошуку реальних повідомлень, пов'язаних з У. Кармелюком, дуже важливий і, як бачите, неоднозначний. Відтак кілька зауважень. По-перше, мені не зрозуміла суть полеміки щодо того — був Боровлянський завод "каторжним" чи не був. Саме посилення Меншикова на те, що "в записях упоминается о том, что он (Кармелюк) препровождается на Боровлянский каторжный завод" невірне.

В "Алфавите за 1829 год каторжных" слова (визначення) "каторжний" нема. Там мовиться: "Направлен [на] Боровлянский завод 29 генваря...". І все. Можливо, визначення "каторжний" виникло в одній із публікацій Видути чи Селеткова — це інша річ.

По-друге, автор цього листа ще не знав, що я вже встиг налагодити стосунки з Тобольським державним архівом. За місяць по тому, як отримав листа від Меншикова, я дістав відповідь з Тобольської філії Державного архіву Тюменської області (нагадую: російська обрєвіатура — ТФ ГАТО). Впродовж тривалого часу цей документ зберігався в моєму приватному архіві, а 2012 року переданий на зберігання до Кодимського районного історико-краєзнавчого музею. Ось його зміст:

"20 мая 1987, № 59.

ТФ ГАТО высылает копию выписки из алфавита арестантов за 1829 год.

Одновременно сообщаем, что другими сведениями не располагаем.

Директор ТФ ГАТО Н.П. Мурашова; методист Т.А. Панова".

Зауважу також, що листа від Меншикова я отримав у пакеті Курганського обкому Компартії (події, як ви вже зрозуміли, відбувалися ще за часів існування СРСР). У ньому ж був і супроводжувальний лист завідувача відділом пропаганди та агітації обкому КПРС Г. Устюжанина, з яким я мав приємність спілкуватися і листовно, й по телефону. То ось, що він писав:

"Направляем ответ на ваше письмо из Боровлянки. Но, что касается выводов его автора о Селеткове (ныне покойном), не могу согласиться. Я (и не только я) знаю Селеткова, как исключительно добросовестного исследователя, который не погрешит в фактах ради сенсации. Все его публикации опираются на документы. Думаю, что и процитированному в письме можно доверять. Е.С. Селетков самый серьезный исследователь истории Зауралья. В Боровлянском Стекольном Заводе проживает еще один интересный краевед Зырянов Анатолий Афиногенович. Можно попытаться установить связь и с ним. С уважением

Зав. отделом пропаганды и агитации обкома КПСС

Г. Устюжанин. 14.04.87. Рег. № 276/6."

Віддаючи данину поваги і Меншикову, й Устюжанину, мушу зауважити:

критикуючи публікації Селєткова, Меншиков не врахував, що той переповідає... не документальні факти, а легенди, історичні оповідки, в яких, звичайно ж, не обходиться без фантазії їх творців. Але, поза те, вони зберігають пам'ять місцевих жителів про цілком конкретні історичні факти: про те, що український національний герой справді відбував своє покарання за Уралом, і що він дійсно втік звідти. Як саме відбувалась втеча? На жаль, ні у знайденому в архіві реєстраційному журналі каторжан, ні в інших документах, опису втечі Кармелюка не виявлено. Тому лишається сподіватись хіба що на диво.

Можу погодитися з Меншиковим, щодо того, що кайдани, справді, мали визначену законом вагу і конфігурацію. І цілком можливо, що, виоравши на одному з городів товстий ланцюг, хтось припустив, що це були кайдани. Але, критикуючи цю версію, Меншиков, по-перше, не зважив, що, крім кайданів, існували й інші ланцюги, – котрими каторжників приковували до тачок, або якими їх приковували до возів, до стін. Хоча, цілком припускаю, що саме той, про який ідеться в листі, мав суто господарське призначення.

І ще одне зауваження... Щоб повісити свої кайдани на дерево, Кармелюку не обов'язково було лізти на нього, він міг закинути їх туди, тим паче – з його фізичною силою. Та й солдата могло не бути поруч із Кармелюком, коли він висповідувався перед священиком, адже йшлося про церковну таємницю сповіді.

Ну а щодо поради зв'язатися з іншим дослідником – Анатолієм Зиряновим, то згодом я розшукав його. Ми листувалися. І саме він надіслав мені фотокопію статті першовідкривача реєстраційного запису про покарання і втечу Кармелюка, лікаря Василя Видути, яку було опубліковано в газеті "Советское Зауралье" ще 1955 року.

9

Однаке повернімося до подій, які розгорталися на Поділлі після прибуття туди наприкінці листопада 1830 грудня Кармелюка. Цього разу розгорнути діяльність створеної ним групи ватажкові повстанців не вдалося, тому що вже 9 грудня його було заарештовано шляхтичем Секлецьким, економом села Нова Синява. Після цього – знову камера Літинської тюрми і суд...

Сталося так, що, ще перебуваючи під арештом в Ніжині, Устим познайомився з якимось арештантом, який переконував: якщо вдасться втекти, добувайся села Нижньої Синяви і там тебе прихистить селянин Михайло Блажкун, близький знайомий, чи родич отого неназваного арештанта.

Цікаво відзначити, що рід Блажкунів з селища Нова Синява дав кармелюківському рухові таку кількість своїх представників, яку, мабуть, не дав жоден інший рід. Досить сказати, що в судових документах можна віднайти дані про таких його учасників: Блажкуна Семена, Блажкуна Андрія Денисовича, його дружину Явдоху, синів Данила, Степана та Каленика і вихованку Палажку; Дениса Блажкуна та його дружину Явдоху; Нечипора (Никифора) Блажкуна, його дружину Параску, сина Спиридона та дочку Ганну; Михайла Блажкуна, його дружину Меланку, сина Нечипора і дочку Калину; Юхтима Блажкуна. Причому всі вони опинилися під слідством і судом.

Так ось, садибу Михайла Блажкуна Устим, якщо вірити його свідченню на суді, віднайшов за тими ознаками, які дав йому співкамерник, проте з господарем не спілкувався, а, заховавшись у сараї з сіном, два дні відпочивав там. Коли ж восьмого грудня вийшов у двір, хтось помітив його і доніс в економію, що в Блажкуна переховується невідомий.

Насправді ж все було тіршки не так. Як з'ясувалося під час допитів, члени родини Блажкунів — Денис, Андрій, Михайло і Никифір давно були знайомі з Кармелюком і всіляко допомагали йому. Знаючи про це, Секлецький домовився з шістдесятирічною Явдохою, дружиною Дениса Блажкуна, який відбував покарання в Сибіру, а також із Параскою Наумовою, дружиною Никифора, щоб вони негайно доповідали йому про будь-яких незнайомих людей, які наважаться навідуватись до їхнього обійстя.

Як впливає з письмового пояснення Секлецького, зрадницею виявилася Параска Наумова. Щойно економ отримав від неї звістку, що в сараї переховується якийсь невідомий, як він негайно зібрав людей, оточив обійстя і схопив цього чоловіка, який не чинив опору і не приховував, що він — і є отим Кармелюком, якого повсюдно розшукує поліція.

Ну а характеристику самої родини Блажкунів дізнаємося з довідки, яку дав судові новосинявський економ. Виявилось, що господар садиби Денис Блажкун справді був засуджений, як учасник кармелюківського руху, і перебував на засланні в Сибіру. А в селі залишалося троє його синів: Михайло (46 років) з дружиною, дітьми та внуками; Андрій Блажкун (39 років) та Никифір Блажкун (31 рік). Відомо також, що старший син Михайло теж проходив у справі Кармелюка, разом із батьком; проте до в'язниці чи сибірського заслання судовий процес тоді не довели.

Ну, а вирок суду, який відбувся над Кармелюком 3 грудня 1831 року, виявився незмінним — знову 101 удар батога і каторжні роботи. З побиттям все вирішилося просто, але до заслання справа не дійшла. Чому ж поліція зволікала? Відповідь очевидна: усе ще тривав процес над родиною Блажкунів, під час якого Кармелюк мав виступати свідком у справі кожного з братів.

Першою вирішилася справа зі зрадницею — Параскою Блажкун (Наумовою). За сприяння в арешті Кармелюка, суд постановив виплатити їй п'ять карбованців сріблом. Що ж до братів Михайла, Андрія та Никифора, то справа зайшла в глухий кут. Селяни вперто стояли на тому, що на сіннику Кармелюк переховувався без їхнього відома, отже вони не винні. На цьому ж наполягав і сам Устим.

Незважаючи на це, вже 3 грудня Літинський повітовий суд вирок свій виніс. У ньому записано: "...за предержательство у себя преступника Карманюка, чинимые с ним и Литвинюком разные воровства, за сделание с Карманюком заговора ограбить помещика Белиовского и предложение вывезти Карманюка к австрийской границе... признав виновными, подвергнуть их наказанию по 35 ударов плетью и отдать с зачетом в военную службу, а буде в военную службу окажутся негодными, то сослать, тоже с зачетом за рекрут, в Сибирь на поселение".

Проте слідству здалося, що виявлені не всі факти участі братів Блажкунів у

повстанні, відтак справу передали до Подільської карної палати, але й там з розглядом її не поспішали, про що свідчить лист подільського цивільного губернатора Луб'яновського від 26 березня 1832 року, яким він вимагає звіту про те " в якому стані ця справа перебуває, і чому досі її не розглянуто".

Останню звістку про братів Блажкунів віднаходимо в повідомленні Подільського губернського правління від 9 грудня 1832 року, в якому його автори ставлять до відома Подільську карну палату, що, " по освидетельствовании Подольским рекрутским присутствием", Михайло та Андрій Блажкуні виявилися непридатними до військової служби, а тому 7 грудня відіслані на поселення в Тобольський край. Що ж стосується третього брата, Никифора, то, очевидно, він виявився придатним до стройової служби, й опинився в армії. Тож, як бачимо, дорого обійшлися родині Блажкунів оті п'ять срібних карбованців, за які Параска Блажкун видала поліції Кармелюка, а водночас — і свого чоловіка та двох його братів.

Втім, поки імперська судова машина пробуксовувала, Кармелюкові знову вдалося втекти, цього разу – з літинської тюрми. Про це дізнаємося з повідомлення подільського цивільного губернатора Луб'яновського київському цивільному губернаторові, в якому той просить негайно налагодити пошуки втікача: "Содержащийся в литинской градской тюрьме важный преступник Устин Карманюк с 14 на 15 число сего апреля бежал. Препровождая при сем описание примет сего преступника, честь имею покорнейше просить ваше превосходительство приказать сделать во вверенной вам губернии строгое разыскание к отысканию, поимке и доставлению за строжайшим караулом одного преступника в город Литин..." Подібні листи були направлені й іншим цивільним губернаторам України.

Ні з цього, ні з інших документів, які містяться в офіційному збірнику, ми так і не дізнаємося, в який саме спосіб Кармелюкові вдалося втекти з літинської тюрми. Але з переказів відомо, що він здійснив цю втечу, розібравши стелю в своїй камері. Саме цієї версії дотримується чимало дослідників життєвого шляху ватажка повстанців. Оскільки видається вона цілком вірогідною, то й нема сенсу ставити її під сумнів. Тим паче, що іншої вмотивованої версії просто не існує.

Відчувається, що після цієї, останньої своєї втечі з в'язниці Кармелюк став значно обережнішим. Крім того, з поліцейських рапортів та судових документів ми дізнаємося, що вже після неї Устим та його послідовники зуміли створити загони, які діяли в череменецьких, багриновицьких, літинських, летицівських (за назвою міст) та по інших лісах. У цей час ним було здійснено низку нападів на поміщицькі маєтки, а також на корчми та заїжджі двори, в яких перебували поміщики чи заможні шляхтичі.

Найбільш резонансні з них – напад на підполковника у відставці Гілярія Дембицького; напади на багриновецьку, більчанську та інші корчми, в яких у цей час відпочивало місцеве панство, і нарешті, напад на маєток поміщиці, посесорші села Красносьолки Магдалини Поплінської та поміщика з села Каричинців-Шляхових Яна Волянського.

Між іншим, поміщик Волянський теж виявився причетним до вбивства Кармелюка.

Серед судових паперів зберігся його рапорт на адресу Летичівського земського суду, в якому поміщик повідомляє, що 9 жовтня 1835 року саме йому першому підступна Оляна Процкова повідомила, що Кармелюк пообіцяв прийти до неї наступної ночі.

"Оскільки сам я, — писав Волянський, — не в змозі був зайнятися поїмкою Карманюка — і через старість свою, і через те, що маю мало людей, а поміщик Кузьмінський, — який повинен був організовувати засідку, тому що мав на це розпорядження ісправника, — кудись відлучився, то я дав знати в дім посесора капітана Хлопицького. І це від нього дворянин Рудковський, який перебував у тому домі, засів зі своїми людьми в будинку Оляни Процкової і, після прибуття туди Карманюка, вбив його з рушниці"

Слід зауважити, що такий варіант вбивства виявився для поліції несподіваним; вони розраховували на інший сценарій. Але теж із засідкою. Щоб заманити Устима в пастку, поліцією була розроблена ціла операція з залученням двох жінок-арештанток: Ганни Зелінської та Марії Остапнюкової Рекрутки. Про задум її дізнаємося з рапорта повітового судді Пухальського на ім'я цивільного подільського губернатора Лашкарьова. В ньому повідомляється, що арештантка летичівської в'язниці Ганна Зелінська звернулася до начальника цього закладу з пропозицією допомогти впіймати Кармелюка.

Суть її плану полягала ось у чому. Вона пропонувала звільнити її, разом із чоловіком та Марією Рекруткою, щоб, повернувшись додому, вони могли заманити ватага повстанців до себе. Причому приманкою мала слугувати вродлива Марія Рекрутка, в яку, на переконання обох жінок, Устим був закоханий. Зелінська запевняла поліцію і суддю, що для арешту Кармеля цілком вистачить місяця, аби тільки їм дозволено було жити в тій самій хаті в Комарівцях, в якій вони жили, бо тільки тоді Устим швидко дізнається про їх повернення.

Довідавшись про цю заяву, поліція негайно викликала на допит Марію Остапнюкову і, якщо вірити рапортові, та "добровольно" об'явила во всем согласие с Анною Зелинскою, причем об'яснила, что действительно тот человек, которого все называли в доме Зелинской "батюшкою", сильно влюбился в показательку; но что он есть Карманюк, — не знала, а осведомилась о том уже в тюрьме...

По учиненной же справке в деле подсудимых Anne Зелинской и Марии Остапнюковой Рекрутки, оказалось, что первая из них обвиняется в следующем... Анна Зелинская созналась, что она тайным образом переходила австрийскую границу. Из дела же обнаруживается, что она первой познакомилась с преступником Карманюком и его сотоварищами, и ввела их в дом свой, где имели сборный пункт.

Мария Остапнюкова Рекрутка обвиняется по делу в том, что она поймана вместе с преступниками Борщуком и Баранецким, и имела при себе грабительские вещи, да притом созналась, что была в доме Зелинских и виделась там с Карманюком и другими преступниками"

В цій констатації суті звинувачення Анни Зелінської найбільшу увагу привертає той факт, що вона зізналася в таємному переході австрійського кордону. Відтак

пригадаймо, що Устим Кармелюк теж кілька разів поривався перейти російсько-австрійський кордон, аби вкорінитися в тій частині України, яка перебувала в той час у складі Австрійської імперії. У судових справах такого свідчення нема, проте неважко припустити, що саме вдалі перетини російсько-австрійського та австро-російського кордонів його давньої знайомої, контрабандистки Анни Зелінської, якраз і підживлювали мрії Кармелюка на втечу за кордон, де він міг би перепочити від переслідування вітчизняної поліції.

Мало того, можливо, що й сама контрабандистка обіцяла Устимові допомогти у його втечі за кордон вже відомим їй "коридором", а також допомогти адресами людей, здатних, принаймні на певний час, допомогти йому в закордонній натуралізації. От тільки здійснити своїх обіцянок не встигла, тому що, саме за зв'язки з Кармелюком, потрапила до в'язниці.

10

Чому ж цей чудово скомпонований сценарій арешту Кармелюка не спрацював? Так склалися обставини. Уже була отримана принципова згода на цю операцію подільського цивільного губернатора Лашкарьова, і за цими "підсадними качками" вже навіть був закріплений урядовець з особливих доручень при губернаторові Непорожній, який мав контролювати їхні дії та координувати зусилля поліції і місцевої шляхти у справі арешту ватажка повстанців. Але для того, щоб звільнити цих жінок, треба було, щоб за них поручився поміщик Стецьків, у володіннях якого повинні перебувати Зелінська та Рекрутка. Проте поміщик не тільки рішуче відмовився ручатися за них, але й, злякавшись, що жінки знову приваблюватимуть до себе кармелюківців, на мій погляд, зробив усе можливе, аби цих повій залишили під арештом.

Відтак розпочалася чиновницька тяганина. Летичівський земський ісправник Ковалевський звернувся до губернатора з рапортом. Натякаючи, що поміщик Стецьків брати жінок на поруки не поспішає, він питався дозволу: чи може суд засудити Зелінську та Рекрутку до "торгової страти", після здійснення якої, той-таки повітовий суд мав би моральне право звільнити цих злочинців із в'язниці на поруки?

І тут слід пояснити, що під "торговою стратою" малосся на увазі покарання батогом на торгових майданах, тобто на ярмарках, при великому скупченні людей. Насправді ця "страта" рідко завершувалася загибеллю в'язня чи ув'язненої, проте вважалася дуже ганебною, адже на ярмарки з'їжджалосся чимало люду. Водночас таке публічне побиття бунтарів і повстанців викликало велике обурення громадськості і могло призвести до чергового бунту. Як би там не було, а невдовзі після "впокорення" кармелюківського руху, 1845 року, імператор своїм указом взагалі відмінив даний вид покарання.

Та це відбуватиметься згодом, а тим часом, саме до такого виду ганебної "страти" й були засуджені тридцятилітня Ганна Зелінська та двадцятилітня Марія Рекрутка. А тут ще й чиновник з особливих доручень Непорожній занервував.

" Я просив Летичівський суд, — скаржився він цивільному подільському губернаторові, — повідомити мені про час, коли будуть віддані під поручительство та звільнені з летичівського острогу підсудні Ганна Зелінська та Марія Рекрутка, які

сидять у ньому і які оголосили, що, користуючись волею, могли б передати в руки поліції злочинця Кармелюка. Проте арештантки ці й досі перебувають в острозі, оскільки припущення про передачу їх на поруки й досі не здійснене. Та й навряд чи зручно допустити до цього, якщо врахувати, що, крім розгульного життя, вони ще й причетні до злочинів самого Кармелюка та інших осіб із його шайки, і, на думку повітового суду, повинні бути покарані батою та заслані на каторжну роботу".

І нарешті останню крапку в провалі цієї операції поставив сам губернатор Лашкарьов, який у секретній депеші чиновнику Непорожньому від 11 серпня 1834 року повідомив: "Згідно з вашим рапортом від № 152, доводжу до відома, що, оскільки підсудні Ганна Зелінська та Марія Рекрутка засуджені до "торгової страти", то я вже розпорядився про їх подальше утримання під вартою, не приводячи в дію попереднього мого розпорядження про відпущення їх на поруки для створення способу щодо впіймання Карманюка"

Ось так і було провалено авантюрно задуману операцію по знешкодженню ватажка повстанців. Чому так сталося? На моє переконання, тут спрацювало щонайменше два фактори. З приводу першого я вже висловлювався: поміщик Стецьків рішуче відмовився брати згаданих блудниць на поруки, чудово розуміючи, що відбуватиметься в селищі та по навколишніх селах, коли вони повернуться, аби знову перетворять свою оселю не лише на дім розпусти, але й на своєрідний штаб бунтівників. По-друге, поліція та повітовий суддя, мабуть, небезпідставно засумнівалися в щирості намірів контабандистки Зелінської та перекупки і повії Рекрутки щодо допомоги у знешкодженні Кармалюка.

Зрештою, вони мали всі підстави підозрювати, що ці дві ув'язненні лише шукають спосіб вирватися на волю, щоб потім знову співпрацювати з повстанцями, або й разом із Кармелюком податися за австрійський кордон.

Востаннє ми зустрічаємося з цими двома персонажами невдалого авантюрного роману на сторінках "Таблиці підсудних у справі Кармалюка, з відомостями про те, в чому звинувачують та до якої кари вони, згідно з рішеннями Сенату, засуджені" Там, зокрема, зазначається, що: "Селянка Ганна Зелінська, тридцяти років, звинувачується у знанні про розбої і в зв'язках із розбійниками. Останньою інстанцією (тобто рішенням Урядового Сенату) засуджена до десяти ударів батою та до заслання в Сибір на каторжну роботу". Що ж до Марії Рекрутки (Остапнюкової), то тут вирок був м'якшим. Останньою інстанцією її засуджено до п'яти ударів батою та до заслання в Сибір на поселення.

Тоді ж судили ще одну рекрутку (тобто дружину солдата, який перебував на військовій службі), коханку Устима, 28-літню Марію Луцкову. Висунене проти неї звинувачення так і сформульовано: звинувачується " в блудному житті зі злочинцем Карманюком". Це її кохання було "поціноване" повітовим судом та Урядовим Сенатом п'ятьма ударами батога. Проте з доповіді поліційного відділення чомусь впливає, що насправді її покарано десятьма ударами батога, щоправда, не прилюдно, а "при поліції", після чого віддано громаді на поруки та "під нагляд"

Проходила у "справі Кармелюка" й блудниця-рекрутка Параска Дмитрієва, яка зізналася в "блудодеянні" з Карманюком та іншими повстанцями. Вирок щодо неї звучить так: "Витримавши її два тижні під вартою на її власному утриманні, піддати її церковному покаянню, а потім мати за нею поліцейський нагляд"

Надзвичайно м'яким і, можна сказати, гуманним був вирок, який стосувався дружин: Івана Карманюка — Марії та Остапа Карманюка — Федосії. Обох їх звинувачено у зв'язках із злочинцями і складено вирок: "Залишити під підозрою стосовно зв'язків зі злочинцями та піддати наглядові місцевої поліції".

Неважко з'ясувати, що на час появи цієї таблиці, яка з'явилася після розгляду справи "кармелюківців" на засіданні Урядового Сенату від 22 жовтня 1836 року, дружина старшого сина Устима, Івана Карманюка, вже була вдовою. У справі збереглося "Повідомлення, від 17 серпня 1834 року, Літинської міської поліції Літинському земському судові", в якому мовиться: "Содержащийся под стражею по делу ограбления подполковника Дембицкого и корчем арестант Иван Карманюк, в коем дело состоит в решении оногo суда, сего месяца, 17 августа, волею божею умре..."

Причина смерті Івана Карманюка, сина від першої дружини Устима, не зазначається, проте з формулювання випливає, що це не було ні самогубством, ані вбивством; цей 27-річний чоловік помер природною смертю, очевидно, від хвороби легенів.

11

Якщо про діяльність Кармелюка в його рідних краях — на Хмельниччині, на Вінниччині, особливо в районі Літина та Летичева, нам відомо досить багато, то його сліди на південних околицях Поділля, зокрема, на Одещині, ще чекають своїх слідопитів. А саме тут розкривається нам чимало цікавих і повчальних сторінок боротьби кармелюківців, подвигу самого ватажка та зради одного з повстанців, яка, по суті, призвела до арештів цілої плеяди соратників Кармелюка.

Відомо, що повстання охоплювало північні райони сучасної Одещини, зокрема, ту її частину, що належала до Балтського повіту тодішньої Подільської губернії. Згадка про це й досі час од часу оживає в пам'яті народній, в легендах, піснях та переказах, що побутують на півночі області. Засвідчується це й архівними документами.

Найпереконливіші свідчення про перебування Кармелюка в старовинному подільському містечку Балті знаходимо, наприклад, у матеріалах допиту одного з активних учасників кармелюківського руху Петра Копчука. До речі, досі ця постать ніде, в жодних дослідженнях, серйозно не розглядалася. А тим часом вона видається досить одіозною і похмурою.

Про його минуле дізнаємося з протоколу допиту, вчиненого Копчуку після арешту в грудні 1835 року. Так ось, на допиті Копчук зізнався, що років десять чи одинадцять тому він був відданий з Кальні-Деражної у рекрути, але одразу після прийняття присяги дезертирував з Волинського піхотного полку. Впіймали його в тій-таки рідній Кальні-Деражній, покарали 500-ма шпіцрутенами і залишили на службі в Кам'янецькому внутрішньому батальоні (тобто в батальоні, солдати якого несли

гарнізонну службу та охороняли в'язнів кам'янецької фортеці). Звідти він також утік, певний час діяв у загоні Кармелюка, проте після арешту його тричі прогнали скрізь армійський стрій, на тисячу шпіцрутенів, і направили на каторжну "фортечну роботу" в Бендери.

Там, а також у Києві, і теж на "фортечній роботі", він провів близько п'яти років, утік і знову приєднався до Кармелюка, в складі групи якого, серед іншого, брав участь в нападі на маєток поміщиці Магдалини Поплінської.

От тільки поміщиця добре знала Копчука, впізнала його серед інших грабіжників, і повідомила про це поліції, уточнивши, що в складі очолюваної самим Кармелюком групи діяло кілька євреїв. Як з'ясувало згодом слідство, награвовані у Поплінської майно та гроші привезені були до Кальні-Деражної і там заховані євреями, однокумцями злочинців, з яких одні звинувачуються в наданні притулку дезертирам і самому Карманюку, інші ж – у безпосередній участі в грабунках.

Як бачимо, в черговий раз приставши до загону Кармелюка, Петро Копчук незабаром виявився в колі його найближчих, найдовіреніших однокумців. Але сталося так, що на початку грудня 1835 року, в одній з хат села Кальні-Деражної, він потрапляє в засідку, що чатувала передусім на Кармелюка, і, після наполегливих допитів, видає жандармам усі місця, в яких переховувався, чи в принципі міг переховуватися, Кармелюк; до того ж, він називає десятки, а то й сотні, імен людей, причетних до повстання, або ж тих, що в скрутну годину допомагали Кармелюку, його однокумцям, чи й самому йому, Копчуку.

В "Екстракті справи Кармелюка в Летичевському повітовому суді", датованому 28 вересня 1836 року, з цього приводу прямо говориться, що "военный дезертир Копчук по долгому запирательству... чистосердечно сознался по содеянному преступлению и объявил о всех местах, где имел пристанище Карманюк". І справді, знайомлячись з матеріалами судових процесів, що тривали вже й після смерті Кармелюка, знаходимо чимало свідчень того, що підсудних виказав саме він, Петро Копчук.

Цей зрадник — маємо всі підстави називати його так, бо народ повинен знати імена не лише своїх історичних героїв, а й історичних негідників, — стає головним інформатором поліції, а його свідчення — головною підставою для арешту і суду багатьох людей. Досить сказати, що в справах Корнія Примака, Василя Ковальчука, Павла Стадничука і багатьох-багатьох інших підсудних, прямо зазначається: "оговорен дезертиром Копчуком".

Саме з його свідчень, спочатку слідчі Подільської карної палати, а тепер уже й ми з вами, дізнаємося, що після третьої втечі з Сибіру Кармелюк знову повернувся на Поділля і з'явився в Балті, але вже під прибраним прізвиськом "Головатий".

"Петро Копчук,— читаємо в "екстракті справи Кармелюка", — по поимке его в селении Кальной-Деражное... на допросе в Литинском земском суде сознал, что, посланный в недавнем времени в каторжную работу, преступник Карманюк бежал и находится в здешних сторонах, прибирает к себе людей... и уже оных имеет более десяти человек. Копчук сказанного Карманюка хорошо знает... коего Карманюка

называют ныне Головатым, и оного в то время опознал; после того, на сошествие святого духа, будучи в городе Балте, опять же видел его, Карманюка, именуемого Головатым (он же Головач)..."

Про перебування Кармелюка в Балті, свідчать і матеріали Літинського нижнього земського суду. Знову ж таки, слідчі спираються тут на свідчення Копчука. З цих матеріалів випливає, що зустріч відбулася 23 жовтня 1831 року, і що Кармелюк видавав себе за Головатого. До речі, "Головатий" – було одним із псевдо Кармелюка, яким той користувався досить часто. Залишається гадати, чому: чи то хтось із рідні чи знайомих мав таке прізвище, або прізвисько; чи, може, в Кармелюка був якийсь фальшивий, або викрадений, документ на ім'я цієї людини?

Якщо ж це просто псевдонім, то, можливо, Кармелюк взяв його на честь отамана запорожців-чорноморців Антона Головатого, який став одним із засновників українського Чорноморського та Кубанського козацтва, і пам'ятник якому (до речі, з ініціативи автора цих рядків) споруджено майже в центрі Одеси.

Після згаданої зустрічі Копчука з Устимом, у судовій справі з'являється такий опис, згідно з яким агент жандармерії міг впізнати Головатого, а отже, й Кармелюка: "... Він, Копчук, з євреєм Бенем у місті Балті, на ярмарку, на Зелені свята цього року, бачився тамо з ним, Карманюком... який був одягнутий в сюртук суконний чорний, до колін; панталони такого ж сукна, шинель того ж чорного сукна з коміром висячим, на якому є три нашиття; волосся носив він тепер довгі, по-купецьки підстрижені; бакенбарди і вуса мав великі, під шиєю голиться..."

І хоча на допитах Кармелюк заперечує, що після втечі з Сибіру він був у Балті і бачився з Копчуком та іншими своїми однодумцями (а слід відзначити, що він взагалі, як тільки міг, виправдовував і рятував своїх побратимів по боротьбі), проте Копчук уперто доводить, що в Балті вони бачилися, і то не раз. Ось ще один епізод:

"Когда был он, Копчук,— читаємо у витягу з протоколу допиту Копчука,— в городе Балте, на ярмарке, на зеленые свята сего года (1831. — Б.С.), видался тамо с ним, Карманюком, в заездном доме... от рогатки на правой руке, от ряду 10-й или 15-й дом..."

На жаль, дезертир Копчук справді в усьому зізнався "чистосердечно". Кармелюк повинен був проклинати його за це. А дослідники діянь народного ватажка, навпаки, — бути вдячними йому за надзвичайно цінні відомості. Ось такий парадокс. До речі, засвідчують документи і той факт, що десь тут, поблизу Балти, Кармелюк зустрівся з Чорноморцем — таким же, як і він сам, рекрутом, що втік із армії. Постать Чорноморця загалом давно відома і дослідникам, і авторам художніх творів.

Щоправда, з самих документів важко збагнути, що то за людина приховувалася під цим прізвищем чи прізвиськом, і яка її в подальшому спіткала доля. Однак той факт, що подільський губернатор Бахметьев спеціально звертався до кам'янецького повітового суду з вимогою передати йому прикмети Чорноморця, які, за його переконанням, повинен був описати сам Кармелюк, і вжити рішучих заходів до "впіймання Чорноморця", свідчать: вже тоді Чорноморець був досить відомим

активістом цього бунтарського руху.

"Він, Карманюк, - повідомляв губернатор, - проходив через Балтський повіт, зустрічався з товаришем своїм, також втікачем, рекрутом, на прізвисько Чорноморець..."

Коли в поліції з'явилася ця інформація, Кармелюк уже перебував під слідством і чекав суду. Мабуть, щоб відтягти час його засідання, Устим висунув звинувачення проти економа села Французьке (в тексті - Французівки) Балтського повіту Вишньовського, що нібито той позичив, чи відібрав у нього, п'ятдесят карбованців сріблом, а також наполягав на тому, щоб судом був досліджений факт його зустрічі з "біглим рекрутом на прізвисько Чорноморець", затримати якого поліції так і не вдалося. Принаймні жодної згадки про нього в подальших судових паперах ми не віднаходимо.

"Чорноморцями" традиційно називали себе козаки, які здійснили хоча б один вихід, "на чайках", у море. Не виключено, що й сам цей рекрут походив з козацької родини чорноморця, або ж до призову в армію виходив у море з рибальською артілью. Тож, очевидно, він повернувся у рідні приморські степи і десть там загубився.

А ось ще одна жандармська інформація про те, що, "будучи в Балті, (Копчук) знову бачив його, Карманюка, він же Головач, іменуємий Головатим. Він, Карманюк, повинен перебувати в селі Бранкуватому Балтського повіту".

Як бачимо, перекази, які й досі можна почути в районі Балти, про перебування там Кармелюка, та про дії його загонів у місцевих балтських лісах, мають цілком історичну, документальну основу.

Як це не прикро, але в судових документах мені не вдалося знайти хоча б якоїсь згадки про перебування Кармелюка чи дію його загонів на території сучасного Кодимського району. Хоча, з іншого боку, в цьому нема нічого дивного. Досить уважно ознайомитися зі свідченнями на допитах самого Кармелюка, щоб переконатися: він завжди тримався досить упевнено, мужньо, намагаючись не виказувати місць, в яких доводилося бувати, діяти, переховуватися. А коли й починав свідчити — як правило, видавав себе за іншу людину, і навіть під час очних ставок із дружиною, дітьми, більш далекою ріднею, вперто стояв на своєму, заперечуючи, що він і є той самий Карманюк-Кармелюк.

Та все ж таки, ґрунтуючись на народних переказах, на фактах, пов'язаних із "печерою Кармелюка" (про що вже мовилося), маємо всі підстави вважати, що він бував і на Кодимщині, і що одна з його повстанських баз знаходилася саме тут.

І в тому, що одне з сіл сусіднього Балтського району назване Кармелюківкою, - слід вбачати історичну справедливість. Як цілком справедливо було б бачити на одному з майданів Балти або Кодими і монумент Устиму Кармелюку.

Значно складнішим чи, сказати б, полемічнішим, видається трактування періоду, в даному випадку чітко документованому, щодо перебування Кармелюка в степовій частині області і, зокрема, в Одесі та на її околицях. Ясна річ, на пряме запитання: "Чи

доводилося Кармелюкові бувати в Одесі?", кожен, хто знайомиться з архівними документами, може впевнено відповісти: "Звичайно ж, бував! Він сам говорить про це".

Справді, Кармелюк підтверджує цю інформацію. На подібні заяви отамана натрапляємо в судових документах кілька разів. І деяких краєзнавців це збиває з пантелику. Відстоюючи цю версію, вони ладні наполегливо відшукувати його "одеські сліди". Ну що ж, пошук справа цікава, і вільному воля. Проте давайте цього разу не будемо так одразу покладатися на судові документи і на свідчення самого Кармелюка. Краще уважніше вчитаймося в ці матеріали, пам'ятаючи при цьому, що Кармелюкові доводилося жити під кількома прізвищами і за кількома, по сучасному мовлячи, "легендами".

У судовій справі зберігся протокол допиту Кармелюка в присутності літинського земського ісправника та засідателів, що відбувся 24 березня 1822 року. Якщо пригадуєте, на цьому допиті Устим заявляв, що жив у місті Станіславі (нині Івано-Франківськ). Тут служив у німця Шуберта, десять років займався хліборобством і звідти подався до російського кордону (у ті часи Галичина не входила до складу Російської імперії). А, вже таємно перейшовши кордон, "достался в гор. Одессу, тут был без дела дня четыре, по выходе с Одессы по полю пристал к чумакам ростовским, привозившим до Одессы каменный провиант, следовавшим с бакалиею в Москву, с коими там был..."

Цієї ж версії Кармелюк дотримується і під час допиту 28 березня 1822 року, який здійснювала комісія Літинського нижнього земського суду: "Из Станислава вышел прямо в Россию... и пришел тайно через всю Подольскую губернию в город Одессу, где без дела находился дня четыре, а оттоль вышедши, пристал на степь к чумакам ростовским, у коих атаманом был Семен Горонюк".

Одначе під час цього допиту він додає, що згодом доля ще раз закидає його до Одеси, вже після тривалих блукань різними містами Росії. "С Орла отправился в город Киев, где прошлялся недели со две без работы, из Киева в Одессу, тамо прожил три дня и отправился по хуторам на заработки, где по разным местам бродяжничал почти целый год до Филиппового поста".

На перший погляд, і в цьому випадку ми мали б незаперечні свідчення того, що доля приводила Кармелюка до "південної мельпомени". І може, так воно насправді й було. Одначе довіряти цьому документові, а точніше, свідченню самого Устима Кармелюка, не можна. Й ось чому.

Хоча в протоколах допиту слідчі й називають заарештованого Устимом Кармелюком, сам Устим уперто стверджує, що насправді він — "Василий Михайлов, сын Гавриленко. Родился за границей, в Австрии, около Замостья, но с какой деревни не помнит за малолетством, из которой пошел в город Станислав, имея десять лет от роду".

Кармелюк розумів, що вирок суду буде жорстоким, тому, рятуючись, назвався вигаданим ім'ям і вперто дотримувався легенди про те, що він — Гавриленко, і народився десь неподалік міста Станіслава, котре входило до складу тодішньої Австрійської імперії...

По-друге, він розраховував, що як іноземного, австрійського, підданого, його можуть переправити за кордон, ну а там він, звичайно ж, спробує втекти. По-третє, це дозволяло йому уникати будь-яких свідчень щодо своїх товаришів по боротьбі. А Кармелюк речно дбав про те, щоб не зашкодити їм. Неважко помітити, що й увесь подальший життєпис "Гавриленка" було складено таким чином, що поліції просто ні за що було зачепитися. Блукав, мандрував з чумаками, наймався на будь-яку випадкову роботу...

Ну а щодо незаконного переходу кордону, то що ж... За це він згоден відповідати перед судом. Крім того, Кармелюк називав слідчим далекі від Поділля міста, в яких він не залишив по собі жодного сліду, знаючи, що перевірка цих його показань вимагатиме від поліції безлічі часу і значних зусиль. А те, що до переліку міст потрапила й Одеса — або чиста випадковість, або ж...

У свідченнях Кармелюка-Гавриленка є цікава деталь: він зізнається, що, будучи затриманим неподалік Казані, без жодних документів, заявив, нібито втік із рекрутської партії, котра прийшла з Києва. За це його, мовляв, було покарано шпіцрутенами і в березні 1818 року направлено до міста Судова, в Білозерський полк, звідки на початку травня він дезертирував. При цьому Гавриленко-Кармелюк навіть називає кілька прізвищ своїх командирів — офіцерів полку. Й уточнює, що втік він із полкового караулу, що знаходився тоді в місті Володимирі.

Так от, оскільки всі ці свідчення легко піддавалися жандармській перевірці, можна припустити, що легенда про Гавриленка з'явилася невинновипадково. І що вона — не вигадка. Схоже на те, що Кармелюк переповідав слідчим біографію людини, яку знав особисто. Найімовірніше, що цей Гавриленко був членом його загону і загинув у сутичці з поліцією. І, можливо, цього Гавриленка доля й справді аж двічі закидала до Одеси. Що ж до Кармелюка, то, не виключено, що й він теж навідувався до нашого південного міста. Адже від Балтського повіту до Одеси не так вже й далеко. Однак жодних документальних свідчень пор це ми не маємо.

13

Проблеми міжнаціональних взаємин... Про який би регіон, про які народи не мовилося б, неминуче доводиться зазирати в глибину віків, подумки переорювати роки війни, епохи та повстання, докопуватися до коріння та відшуковувати витоки.

Знову й знову замислююсь над цим, розмірковуючи над матеріалами, які стосуються антикріпосницького повстання 1813-1835 років українського народу під керівництвом Устима Кармелюка – одного з найтриваліших та впертіших, очолюваних людиною незбагненної сили волі та бунтарського духу, яка ще за життя стала героєм-легендою, символом національного волелюбства та гордості.

На Поділлі, як і в деяких інших куточках України, українці та євреї живуть пліч-о-пліч з давніх давен. Але як же мало ми знаємо про їх культурне взаємозбагачення, про спільність історичної долі і спільну боротьбу за національне і соціальне визволення! Адже, скільки б хрестоматійні тлумачі не підганяли нашу минувшину під зручну, милу їхньому серцю "класову схему": "заможний єврей-експлуататор і бідний, знедолений,

вічно експлуатований українець" (ясна річ, траплялося й таке, були і здирник-корчмар, і соціальна нерівність; конфлікти, погроми, попелища...), все ж таки не можна розглядати історичну долю цих двох народів тільки з цієї, класової купини. Адже сотні літ на одній землі — це значить: спільні радості і спільне горе, спільний голод, спільні надії і спільна боротьба. Так, і боротьба теж.

Ті ж таки судові документи у справі повстання Кармелюка засвідчують, що значна частина найближчих соратників Устима складалася саме з євреїв, до того ж, нехай дарують мені ревнителі непримиренного класового антагонізму, не лише з найбільш вужчих верств, але й з досить заможних родин.

Ось на цьому, на участі у повстанні Кармелюка представників єврейської громади Поділля, мені і хотілося б зупинитись дещо докладніше. Тим паче, що, на мій подив, питання це, за всієї документальної ясності його, чомусь і досі не знайшло ґрунтовного висвітлення ні в публіцистиці, ні в художній чи в науково-дослідницькій літературі.

В різних селах і містечках — на півночі Одещини, в Хмельницькій та Вінницькій областях—у розповідях про Кармелюка мені доводилося чути про те, що ватажок повстанців досить вільно володів кількома мовами. При цьому називали українську, російську, польську, молдавську, німецьку. Іноді ще й угорську. Проте ніхто й ніколи не згадував про єврейську. Навіть коли доводилося розмовляти з літніми євреями, які знали чимало чуток та переказів про Кармелюка і його повстання.

Тим більшою несподіванкою для мене було натрапити в одній із судових справ на цікаве свідчення. З нього випливає, що повстання Устима Кармелюка не слід розглядати лише як етнічно суто українське. Я вже казав, — і це проглядається з судових документів — що в ньому брали участь і поляки, росіяни, молдавани, євреї. Між іншим, з участю в повстанні євреїв пов'язано чимало цікавих фактів.

У першій половині XIX століття відсоток єврейського населення в містечках Поділля, які перебували у визначеній російським імперським урядом "межі осілості", виявився досить високим. І склалося так, що значна частина магазинів, заїжджих дворів, корчм, підприємств, аптек була власністю євреїв.

Так, оповідаючи про розбудову Загніткова Кодимського району Одещини, поблизу якого базувався загін Кармелюка, автор нарисів про це поселення Архип Софич пише: "У першій половині XVIII століття Загнітків одержав статус містечка, в центрі якого жили переважно євреї. Вони в різних місцях поселення побудували маєтки, в яких не завжди самі проживали. Як тільки проголосили село містечком, євреї одразу ж завели ярмарки, завдяки їм у Загнітків із різних сіл та країв з'їжджались люди для торгівлі, обміну товару на товар, продажу мяса, риби, тютюну, прядива, шкіри, солі, дьогтю та іншого краму.

Саме містечко поступово набувало вигляду культурного центру... Євреї побудували двоповерхову школу. Першим поверхом був так званий "заїзд", подібно готелю, де підночувували приїжджі, в тому числі козаки і чумаки. Другий поверх займали чотири класи школи, де переважно навчались діти з єврейських сімей. В містечку були також питейні заклади, шинки, якими зазвичай володіли євреї".

І такі ж тенденції спостерігалися в багатьох інших подільських містечках та селах. Я не акцентував би на цьому уваги, якби не факти, що спливають під час дослідження судових архівних документів, пов'язаних з Кармелюком. Як уже мовилося, в переказах та легендах, які мені доводилося чути на Одещині, Хмельниччині, Вінниччині, тобто в зоні активної діяльності кармелюківців, не раз мовилося, що Устим вільно володів кількома мовами, але ніколи й ні від кого не доводилося чути про знання Кармелюком єврейської мови, тобто мови ідиш.

Важко сказати, коли в Устима Кармелюка, українця, що виріс в українській сім'ї, на українських левадах, зародився інтерес до єврейської мови. Так само, як ніхто не здатний відповісти зараз, кого слід вважати його першим учителем ідиш. Але якщо в поліцейських документах на знання єврейської вказується як на особливу прикмету небезпечного державного злочинця, можна не сумніватися, що на той час знання Кармелюком єврейської було очевидним фактом. Й оволодів він цією мовою, на мій погляд, щонайприроднішим чином. По-перше, в дитинстві та в юності серед його ровесників, та й просто односельців, напевне ж були особи, які володіли мовою ідиш.

Чимало євреїв виявилось і в його загонах, а відтак і серед людей, справді наближених до нього, серед його близьких знайомих. Ці євреї страждали разом із Кармелюком за спільну справу – боротьбу за соціальну та національну справедливість; терпіли тортури і покарання, знемагали в Кам'янецькій тюрмі-фортеці та по інших тюрмах, ішли етапами в Сибір. І безсумнівно, що знання ідиш допомагало Кармелюку сходитися з єврейською біднотою та інтелігенцією, знаходити з ними спільні інтереси, співчуття і підтримку; породжувало в єврейських родинах більше довіри, душевно прихилило до нього.

У повідомленні подільського цивільного губернатора київському цивільному губернаторові про втечу Кармелюка з Літинської тюрми, в якому той просить терміново розпочати пошуки повстанця в Київській губернії, в розділі "особливі прикмети" читаємо: "...говорит русским, польским и еврейским языками". Українську мову жандарми не називали, оскільки в Російській імперії заборонено було визнавати навіть саму наявність такої мови і такого – українського – народу.

Свідчення того, що Кармелюк володів єврейською мовою, віднаходимо і в наказі самого київського губернатора від 17 травня 1832 року, в якому він вимагає від міської та земської поліції негайно організувати пошуки Устима Кармелюка. Тут, в "особливих прикметах", теж – "росту большого, сложения плотного, волосы светло-русые... говорит русским, польским и еврейским языками".

Відомо, наприклад, що одним із найближчих соратників Кармелюка по боротьбі був Василь Добровольський. Впродовж кількох років вони разом діяли в повстанських загонах, разом проходили в судовому процесі і сиділи в камерах Літинської тюрми... Невипадково відомості про В. Добровольського знаходимо більш ніж у тридцяти архівних документах, пов'язаних з повстанцями Кармелюка. Що ж це була за людина?

В рапорті про допит В. Добровольського в Летичівському земському суді щодо його зв'язків з Кармелюком, що відбувався 17 червня 1827 року, читаємо: "Василий

Добровольский, лет от роду имеет 30, из выкрестов, крестился в местечке Зинькове тамошней церкви, и от губернского начальства предоставлено избрать род жизни".

Про те, що він — "выкрест", говориться і в кількох інших документах. А відомо, що "вихрестами" в офіційних паперах тих часів, де обов'язково зазначалося віросповідання, називали євреїв, які прийняли хрещення, тобто, перейшли в християнство.

Тим часом першу згадку про Добровольського, як про товариша Кармелюка, знаходимо в "Довідці командира Літинської інвалідної команди", поданий ним 24 квітня 1822 року слідчій комісії Літинського суду, і яка зберігається в справі "О поступках Кармелюка с 1812 по 1818 года".

На жаль, ні в цьому, ні в інших документах ми не знаходимо відомостей про те, де саме, за яких обставин доля звела цих двох бунтарів; зате в довідці повідомляється, що в 1814 році Василь Добровольський перебував разом із Кармелюком і Літинському острозі. І що в жовтні того ж року Кармелюка було направлено в кам'янець-подільський внутрішній батальйон і там утримувано в кам'янецькій фортеці, з якої він невдовзі і втік.

Між іншим, зазначається, що Кармелюк тричі сидів у найбільшій, ліворуч від воріт розташованій, вежі цієї фортеці, яка в ті часи називалася Папською. Свою назву, за переказами, вона отримала тому, що гроші на її спорудження, що провадилося впродовж 1503-1517 років, передав кам'янецькій римо-католицькій громаді, через свого посланця (нунція), Папа Римський Юлій II, який походив зі старовинного роду італійських "чорних князів" Делла Ровере. Свідченням цього слугував і папський герб, вирізьблений на східному фасаді, майже на вершині цієї найвищої фортечної вежі, який сьогодні, на жаль, ледве проглядається, хоча знавці стверджують, що залишки його зображення ще можна ідентифікувати, а геральдисти мріють про його відновлення.

Втім, колишня назва вежі тепер уже мало кого з екскурсантів цікавить, тому що з другої половини XIX століття ця споруда зветься "Кармелюковою вежею", і перетворена вона на своєрідний музей у вигляді в'язничної камери часів перебування у ній самого повстанського ватажка. Свого часу українська письменниця Любов Забашта присвятила цій вежі свою поезію "Кармалюкова башта", в якій віднаходимо рядки:

Та вежа й досі ще стоїть,
Де ти сидів колись, Устиме,
Мов купина неопалима,
Як давня пам'ятка століть...

... Але, здається, ми знову відволіклися. Гаразд, Кармелюк зумів утекти, а як склалася доля єврея-вихреста Добровольського? Що нам кажуть з цього приводу документи? На жаль, нічого суттєвого. "А о Василии Добровольском, — лаконічно повідомляється у згаданій довідці, — неизвестно"

Ну що ж, командир Літинської інвалідної команди і не міг знати, як склалася подальша доля Добровольського. Проте ми з вами, завдяки судовим документам, можемо простежити шлях цього в'язня аж до тієї пори, коли його буде звільнено з-під

варти, як записано в одному з документів, "за впоследствии всемилостивейшего манифеста", а, висловлюючись точніше і сучасною мовою (бо це впливає з судових матеріалів), його було звільнено за браком у суду достатніх доказів.

14

Коли ж доля знову звела Кармелюка з Добровольським? Точну дату назвати важко. Можна тільки припустити, що зустріч їх відбулася одразу після звільнення Добровольського. Проте добре відомо, що потім, скільки б разів не втівав сам Кармелюк, він знову і знову знаходив свого побратима й обидва прилучалися до боротьби. Судячи з усього, Добровольський був людиною надзвичайно хороброю і мужньою, яка за силою волі, переконанням, а можливо, й за фізичною силою, навряд чи поступалася й самому Кармелюку.

Очевидно, саме ці риси, та ще вперта націленість Добровольського на боротьбу, й притягували до нього повстанського ватажка. Вони разом переховувалися в лісах, разом здійснювали збройні акції, а потім, схоплені жандармами, знову разом проходили по одній справі на судовому процесі вже 1827 року.

Як згодом з'ясувалося, рішенням Літинського повітового суду Василь Добровольський був засуджений до такого ж жорстокого покарання, як і Кармелюк.

"Выкреста Василия Добровольского, - читаємо у вироку суду, - за соучастие с Карманюком, наказав 101 ударом кнута, сослать в каторжную работу".

Загалом, 101 удар батоном - це була вірна смерть. Таку кількість ударів могли витримати лише фізично витривалі люди, як, скажімо, Кармелюк. І хтозна, чи Добровольський витримав би цю кару. Але йому пощастило: Подільський головний суд зменшив кількість ударів батоном до п'ятдесяти, а це ще було більш-менш людському. Однак уникнути заслання до Сибіру йому не вдалося. Десь там, у каторжній сибірській глушині, і губляться сліди цього подільського повстанця, мужнього соратника Устима Кармелюка.

До речі, у цій же справі проходив і 20-літній єврейський парубок, із вихрестів, Арон Клебанський, вироком суду "назначенный в солдаты". І можна тільки пошкодувати, що ніяких докладніших відомостей про нього в архівах Кармелюка нема.

На початку червня 1839 року поміщиця Магдалина Поплінська звернулася до імперського міністра юстиції Д. Блудова з проханням домогтися стягнення з деражнянської єврейської громади коштів, якими можна було б відшкодувати завданих їй під час пограбування групою Кармелюка збитків. Це пограбування виявилось дуже резонансним і стало відоме у найвищих структурах імперської влади. Але чому відшкодуванням мала зайнятися саме єврейська громада? Пояснення цьому знаходимо в "Указі Урядового Сенату про відшкодування єврейською общиною містечка Деражні збитків поміщиці Поплінській, спричинених нападом Кармалюка".

" С 12-го на 13 августа 1835 года шайкою исключенного из военного звания разбойника Карманюка произведен Подольской губернии, в селении Новоселки, у поссесорши, дворянки Магдалины Поплинской, грабеж. Произведенным следствием о грабеже открыто, что шайка Карманюка состояла из самого его, военного дезертира

Копчука, одного неізнестного и чотырех человек евреев м. Кальной-Деражни... Доказано, что пограбленное у Поплинской имущество и деньги привезены в м. Деражню и там сокрыты евреями, единомышленниками преступников, из коих одни обличаются в пристанодержательстве дезертиров и самого разбойника Карманюка, другие — в способствовании им к грабежу...

Число евреев Деражни, участвовавших в злодеянии делом, или ведением об оном, или пристанодержательством, простирается вообще до тридцати человек. Все они более или менее обличаются в предметах обвинения обстоятельствами дела, собственными их сознаниями и разными уликами, по коим, одни из них получили наказания, как преступники обличенные, а другие оставлены в сильном по грабежу подозрении...

Посему общее Правительствующего Сената собрание, признавая деражнянское еврейское общество... подлежащим прямой ответственности, полагает:... взыскать с деражнянского еврейского общества в пользу Поплинской все то количество денег, сколько за исполнением, по решению 5-го департамента, недоставать будет к полному удовлетворению ее за все имущество, как в разных вещах, так и сверх того, в наличных деньгах, у нее ограбленное и невозвращенное"

* * *

Ще одна цікава постать, з якою цілком може бути пов'язаний сюжет окремого дослідження, і навіть оповідання, – Лейба Войнбойм. З документів, які є в судовій справі, ми дізнаємося про нього не так вже й багато. Проте в "Таблице подсудимых в деле Карманюка" знаходимо цікавий запис, який одразу ж привертає увагу до Войнбойма:

"Еврей Лейба Иосифович Войнбойм, 30 лет". Звинувачується в "тесной связи с Карманюком и с шайкой. Давал знать Карманюку о действиях земской полиции, его преследовавшей". Зауважу, що із звинувачень, висунутих проти великої кількості підсудних, які проходили по кількох процесах над Кармелюком, це був єдиний випадок, коли звинувачували саме в такому — "давав знати Карманюку про дії земської поліції, яка його переслідувала". На жаль, у справі не з'ясовано, з яких джерел він добував цю інформацію, але неважко уявити собі, якими важливими для Кармелюка були відомості про націлені проти нього дії поліції.

Цікаво також, що у відповідній графі напроти його прізвища нема характерного для багатьох інших підсудних запису, згідно з яким підсудного було звинувачено на підставі власного зізнання ("собственным сознанием"). Сказано лише: "показаниями свидетелей". Саме тому, що Войнбойм мовчав, не зізнаючись, не розкриваючи своїх зв'язків, ми й не можемо зараз дізнатися, в який спосіб він здійснював цю розвідку в інтересах повстанців. А видав його, очевидно, той-таки зрадник-дезертир Копчук.

Доречно зауважити, що в тому ж списку, під номером 23, віднаходимо відомості про дружину Лейби, теж підсудну. "Жена еврея Войнбойма Бейла, 30 лет". Судячи з усього, вона не витримала допитів, а можливо, і тортур, і зізналася, оскільки в графі проти неї записано: "Собственным сознанием". Але зізналася лише в тому, що "у нее

были преступники Крижанский, Карманюк и Волковинский", тобто в тому, що приймала повстанців, давала їм притулок. Але нічого не сказала про зв'язки з Кармелюком свого чоловіка; про те, як і яку інформацію він передавав повстанцям.

Вирок щодо неї виглядає значно м'якшим: "К оставлению в сильном подозрении, что сия подсудимая принадлежит к шайке преступников, и к отдаче под надзор за поведением ее местной полиции"

А ось вирок щодо Лейби Войнбойма звучить так: "Еврея Лейбу Иосифовича Войнбойма наказать кнутом 25-ю ударами и, поставя указные знаки (тобто затаврувавши. – Б.С.) сослать в Сибирь, в каторжную работу" Одначе рішенням Урядового Сенату заслання до Сибіру було замінене відданням його в солдати, що в ті часи також було досить суворим покаранням.

"Таблица підсудних у справі Кармелюка" теж дає нам ґрунтовну можливість простежити діяння вже згадуваного нами зрадника, дезертира Волинського піхотного полку Петра Копчука. Це за його показаннями було заарештовано, зокрема, єврейську родину Герша-Лейби Співака, що тримала заїжджий двір у містечку Деражня, в тому самому містечку, котре в указі Урядового Сенату, у зв'язку з повстанням Кармелюка, було брутально назване "сборищем преступников и дезертиров".

У родині Співака, в його заїжджому дворі, багато разів знаходили притулок не лише Устим Кармелюк, але й чимало його найближчих прибічників, зокрема, А. Словинський, В. Добровольський, Чорноморець, та й сам П. Копчук. Одначе зрадника це не зупинило. За його ж таки свідченням-доносами, було заарештовано і велику групу подільських євреїв, яких Летичівський повітовий суд судив у 1836 році, вже по загибелі Кармелюка. В архівах зберігся журнал Подільської карної палати, в якому цій групі присвячено окремий запис, датований 29 жовтня 1836 року, де ми знаходимо і прізвище "Співак". Ось витяг з нього, який подаю мовою оригіналу:

"О содержании в летичевской градской тюрьме под стражей евреев: Хаим Фалык, 25; Ицко Корф, 29; Лейба Фурман, 31; Маре Гофштейн, 46; Сруль Киперман, 26; Герш-Лейба Спивак, 44; Либа, Хаима Фалыка жена, 21; Фейга Черная, 16; Эта, Янкеля портного жена, 51; Шмуль Трудерман, 31 году от роду..."

Все це люди, які брали безпосередню участь у кармелюківському русі, або всіляко допомагали повстанцям. Отож і покарання більшості з них було суворим. Фалика покарано 25 ударами батога і віддано в Миколаївську арестантську роту, Кіпермана – 30 ударами батога і заслано до Сибіру. Інші, крім 16-літньої Фейги Чорної, її матері Ети Янкелевої і Трудермана, теж заслані до Сибіру на поселення. По цьому ж процесу проходило ще понад двадцять євреїв (деякі виказані Копчуком, деякі заарештовані з інших причин), їх прізвища також віднаходимо в судових документах. Всі вони після допитів були звільнені за недостатністю доказів їх провини і, як правило, залишені під наглядом поліції.

Я оглянув лише кілька епізодів, що свідчать про участь євреїв Поділля в антикріпосницькому русі Устима Кармелюка. Проте в архівних документах мені зустрічалися сотні прізвищ євреїв, здебільшого молодих людей, і безліч свідчень того,

що вони брали безпосередню участь у збройній боротьбі, або подавали допомогу повстанцям. Вважаю, що ця славна сторінка минулого повинна бути відновлена й осмислена, вона важлива для розуміння багатьох аспектів міжнаціональних зв'язків українців та частини єврейського народу, що віддавна живе в Україні; важлива, як будь-яка інша сторінка вітчизняної історії, багато подій і фактів якої тривалий час намагалися або не помічати, або ж підправляти, переписувати, чи й узагалі приховувати.

* * *

Верхівці карального органу імперії не подобалося, що судові розгляди справ кармелюківців затягуються. В силових відомствах та при дворі імператора добре розуміли, що кожен такий розгляд слугує додатковим громадським подразником, провокуючи українців до нових заворушень, до нового повстання. Ця нервовість петербурзьких верхів виразно відчувається в листі від 22 травня 1837 року міністра юстиції Д. Дашкова до виконуючого обов'язки обер-прокурора Сенату Карніоліна-Пінського про надіслання довідки щодо причин затримання в Сенаті з червня 1835 по березень 1837 років розгляду справи співучасників Кармалюка.

Чого це раптом міністр юстиції занервував? Та тому, що з канцелярії імператора почали вимагати доповіді по цій справі особисто імператору Миколі I. "Предписываю вам, — наполягав міністр, — в возможной скорости представить для доведения до высочайшего сведения Его Императорского Величества подробное объяснение, зачем дело о разбойничьей шайке преступника Карманюка, по коему состоявшееся определение представлено вами ко мне при рапорте за № 329, оставалось в Правительствующем Сенате с июня 1835 года по март месяц сего 1837 года".

Й обер-прокуророві довелося виправдовуватись, що, по-перше "справа" видалася величезною за обсягом, а по-друге, необхідно було скласти перелік тих в'язнів, справи над якими ще тривали.

"Самое дело, — читаємо в цьому цікавому, промовистому документі, — о шайке Карманюка заключает в себе три тысячи, составленная из одного докладная записка восемьсот два, а приговор более нежели на четырехста листах...". Все це примусило "экспедицию для точности и ясности доклада и избежания упущений, составит еще особый краткий список подсудимых, который заключал бы в себе все существенные обстоятельства преступления, каждым совершенного, улики и доказательства виновности, приговоры о том двух судебных инстанций и мнение начальника губернии, словом, краткую, но весьма верную картину дела, начертание которой требовало, так сказать, изучения всего производства, и было необходимо для положения сенатской резолюции о каждом подсудимом.

...Сии причины, а между ними особенно количество подсудимых по настоящему делу, состоящее из 138 человек, частью содержащихся под стражею, частью находящихся на свободе, из коих о каждом Сенатом постановлено заключение, препятствовали ранее марта сего года привести дело о разбойничьей шайке Карманюка к окончанию по Сенату...".

Підбадьорений таким наказом, Сенат незабаром подав звіт міністрові і, як засвідчує опубліковане у збірнику судових документів повідомлення статс-секретаря Сенату А. Танєєва міністру юстиції, 5 червня 1837 року цю "справу" статс-секретар "имел счастье представлять государю императору, и Его Величество изволил оное рассматривать в С.-Петербурге 5-го июня".

Як бачимо, в усіх судових та офіційних ділових документах, на всіх рівнях, повстання Кармелюка іменується тільки як діяння "шайки Карманюка". Проте можна не сумніватися, що в ті часи на землях імперії діяли сотні всіляких розбійницьких зграй-"шайок". Але добре відомо, що карні справи їхні завершувалися розглядами та вироками місцевих судів. Відтак виникає питання: чому ж тоді справи членів цієї "розбійницької зграї" розглядалися ще й на рівні губернаторської канцелярії, на рівні Урядового Сенату, обер-прокуратури імперії, міністра юстиції і самого імператора?

На мій погляд, ця занепокоєність імперської верхівки має своє пояснення. Повстання Кармелюка розпочалося, — як ми вже говорили, — одразу після завершення франко-російської війни 1812 року, під час якої знову продемонструвало своє воїнське уміння, хоробрість та заповзятість Чорноморське, Бузьке, Кубанське та інші українські козацтва а також окремі козацькі частини і підрозділи. До того ж, сам Кармелюк дезертирував з російської армії, і керівне ядро цього повстання формувалося з таких же дезертирів: Данила Хрона, Чорноморця, Удодова, Олександра Коплева, Івана Гайди, Якова Ковальова, Ксендзерського, Дмитра Прохорова, Михайла Поповського та низки інших...

Й оскільки волелюбний козацький дух в Україні ніколи не згасав, то в Петербурзі цілком виправдано побоювалися, що такий загін дезертирів здатен створити повноцінне повстанське військо, яке почне діяти, дотримуючись козацько-повстанської тактики.

І таке військо, мабуть, справді можна було б створити, якби Кармелюк не "робігудствував", а сформулював для себе та своїх однодумців провідну мету повстання і план дій.

15

Кожен, хто коли-небудь працював із судовими "справами" Кармелюка, звернув увагу: в більшості офіційних паперів значиться прізвище "Карманюк", що на Поділлі означає, чи принаймні означало, "кишеньковий злодій", або, в російській інтерпретації "карманщик". Таке написання прізвища викликає природний спротив: "Може, це навмисне нашого народного героя було названо так, аби підкреслити, що він був звичайнісіньким грабіжником?!".

Підозра підсилюється ще й тим, що, посилаючись на присвячену Кармелюкові статтю історика Адольфа Барановського в польській "Енциклопедії Повсхенній", у якій прізвище було подане саме в цьому написанні — "Карманюк" (Karmaniuk), дехто з польських та російських аристократів активно використовував його "недоречність" у салонних плітках та в публіцистичних виступах.

Свідчення такого використання "невдалого" прізвища українського народного

героя дослідники віднаходять у виданих 1872 року нотатках історика та церковного діяча, подолянина за походженням, М. Симашкевича, який говорить, що поляки "звинувачували його (Устима - Б.С.) у злочинстві; насміхаючись, називали його, й досі називають, "Карманюком". А в примітці пояснює читачам, що слово "карманюк" означає "кишеньковий злодій", "дрібний злодюжка".

Петро Стряпкін, автор нариса "Балта", тобто нариса про місто, яке неодноразово згадується у поліцейських та судових документах, теж переконував своїх читачів, що "В деяких офіційних документах того часу прізвище Кармалюка перекручено", і мав на увазі прізвище "Карманюк".

Однак даремне Симашкевич, Стряпкін та інші, давні й сучасні, дослідники звинувачують поляків у викривленні прізвища Устима Кармелюка. У тому, що поляки використовували його справжнє прізвище у публіцистичних нападках проти Кармелюка та його слави - це так, з цим я згоден. І було б дивно, якби не вдавалися до цього, маючи таку природну нагоду. Але парадокс ситуації полягає в тому, що справжнє прізвище Устима було не Кармалюк і не Кармелюк, а саме таким - "Карманюк".

Перш ніж вдатися до з'ясування, звідки воно взялося, зауважу, що з приводу прізвища Устима вже виник цілий стос досліджень. І для цього є підстави. Знайомлячись із документами, пов'язаними з Устимом, я, наприклад, виявив такі форми його написання: "Карманюк" (найпоширеніше в офіційних судових документах); але в тих-таки судових актах віднаходимо й написання "Кармалюк", "Кармелюк"; а ще дослідники віднаходять написання "Кар-Мелюк" і "Карменюк".

Заирніть до "Энциклопедического словаря" Брокгауза і Єфрона 1895 року видання, і ви знайдете там прізвище "Кармелюк". Тобто дане видання дотримується лише одного написання, у той час, як польська енциклопедія, видана 1903 року, не є такою категоричною і, подаючи природне прізвище Устима - "Карманюк", уточнює, що він "званий також "Карменюком" або "Кармелюком", але, як бачимо, обидва прізвища подаються як... прізвиська.

У фотокопії документу, надісланого мені з Тобольського архіву, теж виразно прочитується: "Кармалюк Устин", щоправда, як я вже писав, додається: "он же Гавриленко", але оце "Гавриленко" з'явилося у вигляді одного з повстанських псевдонімів Кармелюка, під яким він приховував своє справжнє прізвище.

Які ж підстави вважати справжнім прізвищем Устима - "Карманюк"? Щонайвагоміші. Тут ми маємо завдячувати українському дослідникові А. Хвилі, авторові виданої в 1936 році дослідницької книги "Устим Кармалюк". Це йому вдалося віднайти в архіві метричні книги Свято-Покровської церкви села Головчинців Літинського повіту (тепер відомого як Кармалюкове Жмеринського району на Вінниччині). Так от, у цих книгах, одна з яких уміщує дані за 1781-1799, а друга - за 1798-1821 роки, дослідник натрапив на дев'ять записів, які так чи інакше стосувалися Устима та його батьків. І в усіх цих записах прізвище Устима було відтворено саме так, як воно вимовлялося, і, можливо, писалось в якихось не відомих нам, але відомих

священикові місцевої церкви, документах - "Карманюк". І це - за наявності похідних від нього: "Карманюка", "Карманючка" (двічі).

Маючи такі переконливі свідчення, ми повинні вважати питання щодо справжності прізвища Устима вичерпаним: справжнє його прізвище - Карманюк! Незалежно від того, подобається це комусь чи ні. І польські гострослови тут ні до чого.

Завдяки цим метричним книгам, вдалося з'ясувати і те, звідки пішло дане прізвище, точніше, хто був його першим носієм. Схоже, що ним виявився дід Устима Кармелюка, оскільки віднайдено записи від 23 жовтня 1782 року та від 6 листопада того ж року, в якому про батька повстанця, Якіма, мовиться: "Яким, Кармана старого син", а запис від 3 червня 1809 року дарує ще одну дослідницьку зачіпку: "Яким Трофимов син Карман".

"Отже, - доходить висновку один із дослідників цієї історії В. Любченко, - дід Устима Трохим мав прізвище, а вірніше, прізвисько, Карман, й оскільки в Головчинцях, окрім його синів Якіма та Кирила, та їх родин (як це видно з метричних книг), більше Карманів-Карманюків не було, то він, ймовірно, і став першим у родині, хто отримав це прізвисько, яке поступово перетворилося на повноцінне прізвище, з доданням до основи "Карман" суфікса "юк" (але не можна повністю виключати, що Трохим не був першим у родині Карманом, а тільки першим з них оселився в Головчинцях)".

Тут слід зауважити, що в Україні тривалий час офіційних прізвищ як таких не існувало. Були лише імена та прізвиська. Прізвища ж з'являлися, в основному, в представників шляхетських родів, оскільки це відповідало польській традиції; а також з'являлися вони в тих українських селян, яких рекрутували до російської армії. Водночас нагадаю, що в часи Кармелюка, тобто в XIX ст., Поділля, разом із переважною частиною України, перебувало у складі Російської імперії.

А на той час уже сформувалося кілька принципів прізвищотворення: за прізвиськом, яке існувало в даного рекрута; за ім'ям батька; за прізвищем пана (ось чому в східній та південній Україні з'явилося так багато "потоцьких", "вишневецьких", "калиновських", "конецпольських", які не мають ніякого відношення до польських аристократичних родів. Російські армійські писарі, записуючи в солдати, присвоювали рекрутові прізвище того пана, в якого той був у кріпаках, або в маєтку якого наймитував і до якого з часом його зобов'язані були повернути.

Коли саме з'явилося альтернативне прізвище - "Кармелюк", з'ясувати навряд чи вдасться. Але достеменно відомо, що українська письменниця Марко Вовчок в 1865 році написала свою повість-казку "Кармелюк". І це в той час, як на самому Поділлі, у рідних краях Устима, його прізвище трансформується на "Кармалюк". Та все ж таки в публікаціях, які з'явилися у журналі "Киевская Старина" за 1882 рік, і в яких відтворено фольклорні матеріали, оздоблені передмовою та коментарями А. Смоктя, вже послідовно вживається прізвище "Кармелюк", хоча на Поділлі все ж таки вживали, і сьогодні здебільшого вживають, форму "Кармалюк".

Відтак можна дійти висновку, що, однією з перших "висвятила" Устима на "Кармелюка" Марко Вовчок, а підтримала її у цій канонізації "Киевская Старина".

Згодом

це вже стало літературно-історичною традицією. Дійшло до того, що згадуваний мною дослідник А. Хвиля (книга "Устим Кармалюк", 1936), навіть подаючи фотокопії запису про хрещення Устима, все ж таки продублював цей текст, замінивши "Карманюк" на "Кармалюк", чого вже робити аж ніяк не слід було.

Український дослідник С. Якимович опублікував свої дослідження судових справ Кармелюка окремою книжкою "Устим Кармалюк в судових актах" (1923 р.). "Щодо прізвища, - писав він у примітках, - то тут є деякі хитання, як у вимові, так і в правопису. На Поділлі вимовляють виразно "Кармалюк", про що свідчить, як сучасна вимова, так і зауваження інших подолян (див.: А.В. Визит Кармелюка. "Киевская Старина", 1883-11-466). Щодо судових актів, то в актах: Д[ело], I, V, VI - знаходимо "Карманюк"; в Д. II, IV - "Кармалюк"; в Д. III - "Кармелюк". У самому селі Головчинцях онуків Кармалюка звать "Карманами", вважають це прізвище старішим, ніж "Кармалюк". Але тут треба взяти до уваги народну етимологію, яка по-своєму наближає слово до буденного розуміння. Щодо вимови самого прізвища "Кармалюк", то на Поділлі, як довелося чути в живій мові, "виразно" говорять "Кармалюк".

Коментуючи це твердження, В. Любченко досить слушно зауважує: "Якщо С. Якимович не помилився, то це означає, що народна ідеалізація прізвища ватажка розбійників торкнулася навіть окремих судових справ, а саме їх у вищенаведеній примітці С. Якимович позначив римськими цифрами та подав їх перелік за назвами у своїй статті. Такі ж списки судових справ подали І. Єрофіїв у 1924 р. (у нього в назві справ бачимо лише форму "Кармалюк") та упорядники в передмові до збірника документів "Устим Кармалюк", що побачив світ у 1948 р., у них у назві всіх справ, як і в поданих у збірнику документах, стоїть справжнє прізвище Устима "Карманюк", проте вони самі, називаючи Устима "Кармалюком", жодним словом не пояснюють це очевидне протиріччя між прийнятою формою прізвища, та тою, що виступає в судових документах.

Завдяки ще одній статті С. Якимовича, виданій у 1928 р., довідуємося про досить незвичний правопис народної форми Устимового прізвища в церковному літописі села Шляховий Каричинець (де було вбито Карманюка), складеного, очевидно, набагато пізніше описаних у ньому подій. Літопис згадує про розбійника "Кар-Мелюка". Цікаво, - завершує свій огляд В. Любченко, - що ще й у 1935 р. прямі нащадки Устима Кармалюка зберігали прадідівське прізвище, вірніше, його першооснову, і звалися "Карманами", а в переказах односельці називали Устима його справжнім прізвищем "Карманюк". Але пізніше й Устимові нащадки були "кармалюкизовані", та й чи могло бути інакше в селі, що вже мало назву не "Головчинці", а "Кармалюкове"... Примха долі полягала в тому, що справжнє прізвище Устима - "Карманюк" для його сучасників дослівно означало "дрібний крадіжник", а отже, ніяк не пасувало образу того ідеалізованого розбійника, про якого співають у численних варіаціях.

Отже саме з тих же мотивів, що викликали обурення в Симашкевича, і в народній свідомості відбулася трансформація родинного прізвища Устима у форму "Кармалюк".

А що народ в той час добре розумів значення слова "карман", яке в сучасній українській мові відсутнє, свідчать словники Грінченка та "Етимологічний", що фіксують вживання слова "карман" в тогочасній Україні у значенні "кишеня". Дід Устима Трохим Карман отримав своє прізвище не обов'язково тому, що був крадіжником, він міг бути просто заощадливою, трохи скупю людиною, і міг набути своє прізвище так само, як свого часу московський князь Іван, прозваний "Калитою" (кінець цитати).

Прилучаючись до цієї полеміки, хочу вдатися до кількох зауважень. По-перше, сам В. Любченко, очевидно, ніколи не бував у Кармалюковому (Головчинцях), бо тоді б він знав – і я вже продемонстрував це, — що і в рідному селі Устима, і взагалі в Жмеринському районі, живуть прямі нащадки повстанського ватажка, які мають прізвище "Карман", і жодного душевного комфорту від цього не відчують.

По-друге, сільський голова Кармалюкового Микола Іванович Огородник повідомив, що "кишеню" в їхніх краях завжди звали "кишенею". Що ж до слова "карман", то воно існувало паралельно, й означало спеціальну, здебільшого прикрашену вишивкою, торбинку (на кшталт отих, що й зараз увійшли в моду), яку місцеві чоловіки носили при поясі, і в якій завжди зберігалися: кресало, люлька, гаманець тощо... Тому жодних негативних асоціацій ні саме це слово, ні похідне від нього прізвище, викликати не могли. Відтак на Поділлі, саме на Поділлі, особливо в ті часи, коли російський вплив там був ще досить слабким, слово "карман" у значенні "кишеня" майже не вживалося.

Можу запропонувати ще одну версію. Колись на Поділлі досить широко вживалося прізвище "Караман", від тюркського — "чорна, смаглява, темноволоса людина". Таке прізвище, скажімо, й досі нерідко зустрічається в подільських районах Одещини. Тому я цілком припускаю, що слово "карман" асоціативно утворилося від слова "караман", і стало звичним. Предки Устима знали походження цього слова, тому зовсім не пов'язували своє прізвище з "карманом" та з російським поняттям "вор-карманщик". Отож і не соромилися його. Втім, це теж лише припущення...

І ще одне зауваження. З метричної церковної книги відомо, що Севастіана Карманюка було охрещено 27 лютого 1787 року. Ні-ні, я не обмовився: справжнє ім'я Устима – Севастіан. Отже, під іменем Устим Кармелюк перед нами постає Севастіан Карманюк. Це ім'я, Севастіан, ми зустрічаємо й у судових актах, але й воно, як і прізвище, вживається в різних варіантах: Савастиян, Устиян, Августин, Іустиян, Юстин. Від церковного, але чужого українському духові та українській вимові "Устияна", мабуть і походить усталене в Україні ім'я Устим.

Дослухаючись до відлуння давнього повстання під проводом Кармелюка, мені, як уже мовилося, довелося побувати в багатьох містечках і селах південного Поділля. І всюди вражало те, що, за всієї багатющої історії — докладного літопису однієї тільки Балти чи Ананьєва вистачило б на кілька томів, — край цей нагадує щойно освоєну пустелю: ні гідних його музеїв, ні туристичних центрів, ні історико-природних заповідних зон, ані достатньої кількості пам'ятних знаків. Іноді складається враження,

що далі скромних, подекуди й одверто убогих у скульптурно-архітектурному плані, обелісків-пам'ятників на честь загиблих у роки минулої війни односельців та напродукованих у величезній кількості, проте не менш убогих, пам'ятників В. Леніну, пам'ять наша пробитися в глибину віків уже не здатна.

А чому б у тій же Балті чи Кодимі не спорудити пам'ятник Кармелюку? Що заважає нашим товариствам охорони природи і охорони пам'ятників історії та культури, об'єднавши зусилля, відродити в долині поблизу "Печери Кармелюка" справжній дубовий ліс, саме дубовий, яким він і був свого часу; та "облагородити" джерела, і, збагативши красу цього куточка, оголосити його історико-природничим пам'ятником? Тоді можна було б подбати і про барельєф біля печери Кармелюку, а також про пам'ятники і пам'ятні знаки, присвячені керівникам інших селянських повстань, що полум'яніли в цих краях. Відтак давно слід подбати і про величний Національний музей Південного Поділля, який ввібрав би в себе всі набутки місцевої історії, фольклору та етнографії. Його з цілковитим правом можна розташувати в місті Кодимі; для цього є всі підстави, зокрема й музейна основа.

Тобто могли б з'явитися тут і старовинний вітряний млин, і виставка зброї часів повстання та козацьких воєн. Ось вам і вогнище пам'яті народної, вогнище давно призабутої, прив'ялої історії краю. Включайте ці місця до туристичних і краєзнавчих маршрутів і перетворюйте на центр національно-патріотичного виховання молоді. Належне місце повинні посісти матеріали про повстання Кармелюка і на стендах Одеського історико-краєзнавчого музею, адже воно охоплювало значну частину сучасної Одещини.

Нині вже існує збірник легенд, пісень, притч та оповідок про Кармелюка. Як уже мовилося, до образу Кармелюка, наче до кам'яної глиби, підступалися з різцями такі майстри.

Сперечатися з легендами, як відомо, річ марна. А вони стверджують, що існують не лише народні пісні, написані про Кармелюка, але й пісні, написані ним самим. І що сам він, маючи непоганий голос, наспівував їх у колі селян-парубків та повстанців.

Щоб залишатися вірною цим легендам, Марко Вовчок у своїй повісті-казці відтворила одну з пісень, які приписують Кармелюкові. Не цитуватиму її всю, оскільки твір цей досить розлогий, а вдамся лише до кількох строф, завдяки яким закладено саму суть пісні; віднайдено соціальні та настроєві причини, котрі спонукали автора до її написання.

... Вбогі люди! Вбогі люди!
Скрізь вас, всюди бачу,
Як згадаю вашу муку,
Сам не раз заплачу.
Весно моя, весняночко,
Усім несеш дари,
Тільки мені безщасному
Жодної відради!

Скрізь дивляться тії очі,
Що меркнуть від муки,
Скрізь, усюди потомлені
Простягають руки, —
Із-за квіту пахучого,
Як сонце злотиться;
З-за дерева веселого,
Як місяць ясниться —
Вдень, і вночі, і ввечері,
У всяку годину!
Я ж не маю порадоньки!
Я од журби згину.

" Проспівав він, — пише Марко Вовчок, — та й замовк, і тоді ледве схаменулася стара мати і каже: "Кармелю! Де, в кого ти навчився такої пісні?". Кармель іздригнувсь, почувши голос, — впізнав неньку й одразу їй: "Сама ся пісня у мене склалась".

І вже як він пісні складавав і як їх співав, господи, милий боже! Чарівничі се були чисто пісні! Іншому трапилося підслухати, як він співав й дещо перейняти — тільки що не на веселі радощі ці пісні були складені, і хто їх перейняв, хто почув, кожен голову схилить і задумається".

Після одруження з кріпачкою Марусею, майбутній ватажок повстання певний час почувався умиротвореним, але згодом його знову почав проймаєти смуток, не давала йому спокою скорбота, котра огортала бідних селян. І коли люди дивувалися з його суму: " Усім його бог втішив, усім одарив — чого б то ще справді треба!", "Кармель, — як пише Марко Вовчок, — нічого не одказував — ходив він часом дні цілісінькі, не промовляючи ні до кого словечка, скорбіючи та сумуючи, а часом несподівано чувсь його голос, пісня, немов клич якийсь...

Кажуть люди, що-м щасливий, — я з того сміюся,
Бо не знають, як я часом сльозами заллюся,
Куди піду і попнуся, скрізь багач панує,
У розкошах превеликих днює і ноче,
Убогому, безщасному тяжкая робота,
А ще гіршая неправда, вічная скорбота!..
Повернувся я з Сибіру, нема ж мені долі!
Хотя же я не в кайданах, єднак же в неволі!
Слідять мене вдень і вночі, і всяку годину,
Нігде мені подітисся, від журби я згину!
Зібрав собі жвавих хлопців, і що ж мені з того?
Засідають по дорогах, ждуть подорожнього.
Ой, чи їде, чи не їде, дарма, треба ждати!
Йой, прийдеться Кармелюку марно пропадати!
Зовуть мене розбійником, кажуть, що вбиваю,

Я ж нікого не вбиваю, бо сам душу маю!
Якщо візьму в багатого, я вбогому даю,
І, так гроші поділивши, я гріха не знаю.

* * *

У неділю, дуже рано, у всі дзвони дзвонять,
Ой, а мене, Кармелюка, як звірюку гонять.
Нехай гонять, нехай ловлять, нехай заганяють,
Нехай мене, Кармелюка, в світі споминають!.

"...Багато-багато перебулося тих днів, — пише Марко Вовчок, — поки аж прийшов той день, що по місті новина, як стріла, пролетіла: "Кармелюк ранений. Кармелюка везуть!".

І привезли його. І знов йому темниця темна, суд угніваний, важкі та кріпші кайдани і зсилка дальша та скрутніша; знов його стріла й провела людська згряя купами, гомонячи, жалкуючи..."

До речі, найвідомішу народну пісню про Кармелюка "За Сибіром сонце сходить" було записано фольклористом Тадеєм Рильським, так-так, батьком відомого поета, класика української літератури Максима Тадейовича Рильського. Як дізнаємося з автобіографічного етюдю "Зі спогадів" самого поета, його батько зробив це спільно з відомим композитором та музикознавцем Миколою Лисенком у селі Романівка, що на Житомирщині. А вже Україною вона пішла мандрувати зі збірки опрацьованих Лисенком українських народних пісень, яка побачила світ у 1903 році.

Втім, у фольклорному додатку " Перекази, легенди та пісні про Устима Кармалюка" до збірника судових документів "Устим Кармалюк" подається один із варіантів цієї пісні, записаний І. Єрофеевим від Семена Ревуцького, жителя села Ревухи Сквирського повіту на Київщині. Шкода тільки, що під цією публікацією упорядники збірника не зазначили дати запису. У додатку подаються два датовані твори, записані цим же фольклористом, проте один із них датований 1908, а другий - 1922 роками, тому слугувати підставою для датування цієї пісні не можуть.

Так ось, у цьому варіанті пісні, "від Семена Ревуцького", зустрічаються помітні відмінності від уже процитованого вище тексту.

Кажуть люди і говорять,
Що я розбиваю,
Ой, я людей не вбиваю,
Бо сам душу маю.
Ой, я людей не вбиваю,
Сам я душу маю,
Я багатих обдираю,
Вбогих наділяю.
Я багатих обдираю,
Вбогих наділяю,
Ідно з другим почитавши,

То й гріха не маю...

У цьому ж фольклорному додатку привертає увагу переказ, записаний 1922 року фольклористом І. Єрофеевим із вуст М. Джуринського. Той розповідав про свого діда Леонтія Джуринського (який помер ще 1878 року), з містечка Тинної Ушицького повіту. "Дід... був дуже здібною людиною – будівничий, бондар, кравець, пасічник, майстер, як кажуть, на всі руки. Держався великим вільнолюбцем, з натури дуже суворий був, гарячий, мовчазний. Побив, не бажаючи підкорятись, орендаря Опацьковського. За це йому наказано було пасти череду.

Кармалюк був у нього чотири рази; після Сибіру два рази. У діда було найбезпечніше місце. Кармалюк, переказував мій дід, був не дуже високий, але плечистий, незвичайно сильний, дуже розумний, лицар. Не любив розбійників, сильно карав даремних злодіїв. У нього було після другої втечі з каторги біля сто чоловік кампанії. Любив одну гору, що тепер так і зветься Кармалюкова, у гуменецькому лісі, коло Макова, де старе городисько.

Як пани збиткувались над людьми, то люди звертались до діда, щоб переказав Кармелюку. А той завжди захистить, бувало, покривджених..."

Досить цікаві, дещо полемічні зауваження віднаходимо і в спогадах діда Г. Риндика з-під Кам'янця, записаних у нього 1908 року. Цей літній чоловік стверджував, що в п'ятнадцять років, коли він пас вівці, зустрічався з Кармелюком, а згодом багато чув про нього. Так ось, про Устима в його переказі мовиться:

"Був прозорливець, розумів людей. А що був характерник – то це байки. Також байки, що його було забито гудзиком, освяченим у дванадцяти церквах. Був "утікачем" (дезертиром), а не "ховшнем". "Ховшень" — так звали тих гайдамак, що не хотіло бути гайдамаками. Це паскудне слово. Після панщини (тобто після відміни в 1861 році кріпосного права. – Б. С.) на Поділлі, біля Ушиці, з'явилась ватага Лозинського, але це були розбійники, користолюбці. Кармалюк таким не був. Розбійники — ті, що з розпусти та розкоші, а він – за народ"

Якщо ж повернутись до образу Кармелюка в художній літературі, то слід сказати, що, крім Марка Вовчка, творили свої великі історичні полотна також письменники Михайло Старицький — історичний роман "Разбойник Кармелюк"; Василь Кучер — історичний роман "Устим Кармалюк"; Володимир Гжицький – історична повість "Кармалюк"; Олександр Гижа — історичний роман "Облога Кармелюка"; Володимир Суходольський – драма на п'ять дій "Устим Кармалюк"; Степан Васильченко – п'єса на три дії "Кармалюк"; а ще — Володимир Канівець, з його історичною повістю "Славний лицар Устим Кармелюк" та чимало інших авторів, які, кожен в міру свого таланту, бачення і розуміння історичної правди, сотворяли романтизовані варіанти осмислення цього образу.

Акцентуючи увагу читача на здатності артистично перевтілюватися то в такого собі розважливого шляхтича, то в купця, солдата, поліцейського або чумака, Василь Кучер, у своєму романі "Устим Кармалюк", одне з перевтілень відтворює в такий спосіб:

"... А він ішов обшарпаний і почорнілий, ніким не впізнаний, Устим Кармалюк, в

одежі старця, з лірою через плече, з латаною торбою через друге. Йшов прадавнім вінницьким шляхом, просив у богомольців милостини, співав псалми, молився по селах і хуторах за усопші душі..."

Як і годиться в подібних випадках, свій внесок у формування образного уявлення про феномен Кармелюка подали українські, російські та польські фольклористи й історики. Досить згадати добірки та дослідницькі розвідки Ю. Олтаржевського з його "Воспоминаниями старожилов о Кармалюке" — травневий номер "Киевской старины" за 1886 рік; І. Бенковського - "Кармалюкова долина. Из народных преданий", грудневий 1902 року номер "Киевской старины"; П. Лаврова - "Устим Якимович Кармалюк", "Труды Исторического факультета Киевского университета им. Т. Г. Шевченко", Киев, 1939, том 1...

... Одне слово, з роками в усіх видах мистецтва сформувався, тепер уже досить усталений образ Устима Кармелюка як народного месника, захисника бідних і знедолених, осяяного легендарною славою виразника народного гніву. Що ж до історичної місії його, то, на давній фольклористиці ґрунтуючись, уже наш, сучасний український поет Володимир Забаштанський сформулював її так:

Доки стогне мій народ від муки,
Доки пан панує із тих мук,
Кармалюк не візьме плуга в руки
І ножа не випустить із рук...

До слова, за часів незалежності на Вінничині почало активно відроджуватися Українське козацтво. Так ось, вшановуючи пам'ять народного месника, один із підрозділів його — Жмеринський козацький полк - прибрав собі ім'я Устима Кармелюка.

* * *

Тричі підступався до постаті Кармелюка й український кінематограф. Перші два фільми — німий і звуковий, режисерів Ф. Лопатинського і Г. Тасина — були зняті ще до Великої Вітчизняної війни. Явищами мистецтва вони, на жаль, не стали, популярності в народі теж не зажили. Отож великі надії покладалися на третій наступ кінематографа, до якого той вдався напередодні 200-ліття від дня народження Устима Кармелюка.

Аналіз художніх творів, як і кінематографічних стрічок про Кармелюка, - тема окремої і то досить принципової розмови. Оскільки тут є що висловити на адресу наших митців. Але зараз ми до цього не вдаватимемося. Хоча щодо фільму "Кармелюк", на який було затрачено чималі кошти, і який непомітно пройшов телеекраном і так само непомітно, очевидно, на десятиліття, якщо й не на завжди, зник із нього, кілька слів усе ж таки скажу.

Задля створення цієї стрічки було мобілізовано кращі сили українського кіномистецтва. Режисером-постановником чотирьохсерійного телефільму "Кармелюк", знятого на кіностудії ім. Довженка, став лауреат Держпремії СРСР, заслужений діяч мистецтва УРСР Григорій Кохан, він же, у співдружності з Олександром Сацьким, створив сценарій. А в головній ролі знявся талановитий актор, що тонко відчуває

національний характер, заслужений артист УРСР Іван Гаврилюк, який діяв на зйомочному майданчику в ансамблі з К. Степанковим, Адою Роговцевою, Наталією Сумською, Б. Брондуковим...

Одне слово, все є в цьому фільмі: і гідний поваги акторський ансамбль, і хороша режисерська робота, і вдалі операторські знахідки; є музика, є захоплюючі українські краєвиди... Єдине, чого там не було, і чого навіть і не намагалися створювати ні автори сценарію, ні режисери, ні актори, то це... образу істинно народного героя, отого славетного народного месника Устима Кармелюка, за яким "вся Україна плаче".

Вдивіться, якщо ще з'явиться така можливість, в кадри цього фільму, вдумайтеся в те, що відбувається на екрані. О, як по-класичному романтично виглядає те, що, відлучений від родини, Устим не погоджується стати коханцем пані Пігловської; з якою наполегливістю відкидає та уникає він еротизованого флірту цієї панянки!.. Та що там: герой будь-якої латиноамериканської кіномільниці просто-таки чорно позаздрив би в цьому відношенні актору Гаврилюку.

А як професійно займається наш національний герой Кармелюк дрібним шантажем і здирництвом! Яка, нарешті, безмежно сильна його вірність дружині Марії — хоча документально, в тому числі й судовими матеріалами та переказами, — засвідчено, що впродовж усього повстання від був відданий... своїм коханкам: Марії Луцковій, Марії Добровольській, роковій Олені Довгань... І як туга за дружиною — що декларується в фільмі нав'язливими, кілька разів повторюваними, видіннями — допомагає нашому героєві пройти через усі випробування.

Ну, що ж, на екрані нам доводилося бачити й не таке. Одначе після перегляду цієї сентиментально-романтичної епопеї виникає одне невеличке, але суттєве питання. Навіть не питання, а сумнів. А чим, власне, займалася 20-тисячна (нехай і не організована за класичними зразками, роздроблена на самостійні загони) армія повстанців? На чисельності якої, до речі, посилено акцентував увагу в одному з передпрем'єрних інтерв'ю сам режисер-постановник.

Навіщо Кармелюкові знадобилися цілі загони, що склалися з селян, солдат-утікачів, міської бідноти? Невже тільки для того, щоб із запеклістю, гідною іншого застосування, оберігати свою честь від любовних устремлінь красуні-поміщиці? Чи, може, для того, аби шантажувати її чоловіка та інших поміщиків, вимагаючи в них грошей? Щоб знову й знову повертатися до Марії? Щоб "приструнити" самозванця Лже-Кармелюка, що трапився йому в корчмі?

Куди зрештою творці фільму зуміли подіти великі ватаги повстанців під проводом таких соратників Кармелюка як І. Чорноморець та А. Словинський, кожен з яких сам гіден бути увічненим історією? Як їм вдалося заховати таку масу повсталих, і чим цей повсталий люд займався, нехай навіть "поза кадром", тобто у відтворюваних сценарієм чутках, переказах, судових дебатах?

Свого часу деякі польські історики намагалися звести всю історію повстання українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького до образи польського полковника Хмельницького на пана Чаплинського, а національно-визвольну боротьбу

українського народу — до чергового великого чублення шляхтичів, що виникло з дрібної бієчки Хмельницького з немилим йому сусідом. А що, зручна версія! І не треба мудрувати, вивчаючи причини цієї всенародної боротьби. Та чи не здається вам, що щось подібне, тільки, ясна річ, з іншими, щирішими намірами, запропонували нам і творці фільму "Кармелюк"?

Нас і досі час від часу ошасливають показом щонайпримітивнішого фільму-опери "Богдан Хмельницький", знятого за часів юності наших прабабусь. І ми раді: нічого іншого про цього істинно національного героя у нас в кіномистецтві нема. Ми, мабуть, єдина кінорозвинена країна, котра не зверталася до екранізації "Тараса Бульби". Бо щоразу, коли кіностудія Довженка бралася за неї, негайно надходило "высочайшее непозволение".

Пригадую, як, відгукуючись з приводу моєї рецензії на роман В. Кулаківського "Северин Наливайко", один читач-учитель допитувався: "Невже все те, що в Кулаківського — правда?!" "Він історик,— була відповідь.— Всі основні події мають суто документальну основу". "Але ж я теж учитель історії! І теж українець! І закінчив український вуз. Чому ж тоді ні я, ні мої колеги досі не знали, що в нас був такий талановитий полководець, котрий здійснив такі славетні походи?! Чому ми вважали його керівником одного з численних дрібних селянсько-козацьких повстань?!"

Ось вам і прозріння!

Як не дивно, ні до образу Наливайка, ні до образів багатьох інших героїв, наше кіномистецтво так досі й не підступалося...

Щоб говорити в мистецтві правду, потрібна мужність - це так. Але вірно й те, що ще більша мужність потрібна, щоб промовчати, якщо ти цієї правди боїшся, чи не зумів усвідомити або й зовсім не пізнав. Так, у подібному випадку промовчати - це теж вияв мужності. Одне слово, Кармелюк та його повстанці ще чекають і на свого письменника, і на свого сценариста та режисера. І не гріх було б десь там, на сторінках роману чи в кінострічці, згадати й про Балтщину та Кодимщину, які посідають у житті Кармелюка своє, окреме місце; і про рідне село Головчинці, яке не лише топонімічно, але й духовно трансформувалося в непокірне Кармалюкове

Ми часто говоримо про виховання історією. Так от, зневажливе ставлення до неї, незнання своєї історії — один із найповчальніших уроків аморальності. На прикладі якого теж слід виховувати нащадків.

Кодима - Балта -

Кармалюкове (Головчинці) — Одеса,

1988 - 2013